

Բնագրի

ՔԱԿԻՆԵ

2017

ԹԻՒ 1

Գրականություն - Արուեստ - Իմացական Աշխարհ

Խմբագրական

Կեանքը ուռկանող լուսանկարներ կան, որոնք ո՛չ միայն ժամանակ մը կը բռնեն, այլ նաեւ այդ ժամանակը կը կապեն մեր մտապատկերներուն մէջ լողացող պատմութիւններուն, դէպքերուն ու դէմքերուն եւ շատ յաճախ անոնց մարմին տալով, զանոնք կը կարթեն մեր յիշողութեան պատառին ու կը դառնան անոնց իրողութիւնը հաստատող վկան: Արա Կիլիքի լուսանկարները ա՛յդ է որ կ'ընեն: Նոյնն է պարագան նաեւ կարգ մը գրողներու, որոնց անունները միայն, բաւարար են երբեմն, մեր յիշողութեան մէջ վկայակոչելու ժամանակ մը՝ իր դէմքերով եւ դէպքերով:

«Բագին»ի այս թիւը կը բանանք այդ գրողներէն՝ «լռութեան ցուրտին մէջ միանակ» զգացող եւ *Տուներու երգը*ի ապագայ բանաստեղծ Մ. Իշխանի անտիպ տողերով: Տուն փնտռող բանաստեղծին երգերէն կ'անցնինք կոնկրետ բանաստեղծութիւն մշակող Թամար Պոյաճեանի տողերուն, որոնք, ինչպէս երիտասարդ գրականագէտ Թագուհի Ղազարեան կը նշէ, լեզուն ու տողը հայելական արտացոլումով կարծես կը դարձնեն ինքնիր առարկան: Ինքն իր պատկե՞րը: Տողը կը դիտէ ինքզինք: Այստեղ կարծես վերապրող լեզուն ըլլար զինք խօսողներու լքումէն ետք ինքզինք վերստեղծել փորձողը: Լեզուն եւ բառը, կը դառնան գոյութիւն մը արտացոլացնող պատկեր: Մարուշ Երամեանի տողերն ալ ուղղուած են բառին՝ անոր մէջ բնոյթ, հոգի ու տրամադրութիւն փնտռելու խաղին: Հրակն ալ բառին մէջ կը դնէ յոյսը՝ հանդիպելու ինքզինքին ու այլին: Արա Կիլիքի լուսանկարներու կողքին կը ներկայացնենք նաեւ թուրք գրող Սայիտ Ֆայիք Ապասըյանքէն՝ հայ ձկնորսներուն մասին պատմուածք մը, քարգմանութեամբ՝ Սեւան Տէյիքմէնճեանի:

Գուրգէն Մահարիի 15 հատորով երկերու ժողովածուն կոթողական աշխատանք մըն է, որուն 10 հատորները արդէն լոյս տեսած են անցնող քանի մը տարիներուն: Այս աշխատանքին ետին կայ անոր որդին՝ Գրիգոր Աճէմեան, որ կեանք մը յատկացուցած է փրկելու ու հաւաքելու բազմաշարժար գրողին բոլոր էջերը: Յուզիչ է, երբ հօր գործը այսպէս կը ստանձնէ ու անոր տէր կը կենայ որդին: Այս մասին կը գրէ դոկտ. Վարդան Մատթէոսեան, իսկ Վրէժ-Արմէն կը ներկայացնէ հարցազրոյց մը Գրիգոր Աճէմեանի հետ: Նոյնպիսի աշխատանք մը կ'ընէ Անահիտ Տէր Մինասեան՝ իր մեծ հօր, Մուշի երեսփոխան ու գրող Գեղամ Տէր Կարապետեանի գրական գործունէութեան մասին ուսումնասիրութեամբ, որ գրեթէ կորսուած անուն մըն է այսօր: Վերջապէս կը հրապարակենք Կարօ Յովհաննէսեանի սպառնիչ ներկայացումը 1910-ին հրատարակուած «Պսակ» ժողովածուի միակ թիւին պարունակութեան, որուն խմբագիրը եղած է Սիմոն Վրացեան: Այսպիսով «Պսակ»ն ալ, իր ամբողջովին ոչնչացուած թիւէն փրկուած մէկ օրինակով, յստակ պատկեր մը կու տայ 1910-ի մտաւորականութեան գրական եւ քաղաքական մտածումներէն:

Բազմ

ՅՈՒՆՈՒՄ-ՍԱՐՏ 2017

ԾՁ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական.....	1
Մ. Իշխան. Անտիպ քերթուածներ ու նամակներ Գ. Պ.....	5
Հայելիներու այգիէն Թամար Պոյաճեան	15
Թամար Պոյաճեանի <i>Ինչ որ է ան է գիրքը</i> Թագուհի Ղազարեան.....	21
Բառը Մարուշ Երամեան	26
Բանաստեղծութիւններ Հրակ	28

Խմբագիր | Սոնիա Զիլեճեան-Աճեմեան
Փոխխմբագիր | Նորա Բարսեղեան
Զեւաւորում | Անոյշ Ակներեան Էջաղրում | Գօգօ Յաւանճեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

Քրիստիան Բատիկեան
Մարուշ Երամեան
Վիգէն Թիւֆէնքճեան
Յակոբ Կիւլլիճեան
Աւետիս Յաճեան
Վարդան Մատթէոսեան

Շաղիկ Մկրտիչեան
Արքմենիկ Նիկողոսեան
Արամ Պաչեան
Սեւան Տէյիրմենճեան
Միրնա Տուզճեան
Յարութիւն Զիրքճեան

«ԲԱԳԻՆ»

Կողքի լուսանկարը՝ Արա Կիլերի
Հանգչող ուռկաններ
© «Արաս» հրատարակչատուն

Հայ ձկնորսն ու կաղ ճայը Սայիտ Ֆայիթ Ապասըյանը.....	36
Գուրգէն Մահարիի Երկերի լիակատար ժողովածուն Վարդան Մատթեոսեան.....	40
Հարցազրոյց Գրիգոր Աճեմեանին հետ Վրէժ-Արմէն.....	42
Տատրակ կամ Մշոյ Գեղամ. Վերահաս աղէտի մը արթուն դիտորդը Անահիտ Տէր Սինասեան.....	56
«Պսակ» ժողովածուն Կ. Յովհաննէսեան.....	77

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝

Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տպագրութիւն՝

Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Յրուումի կեդրոն՝

Համազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ
Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկդ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

Չախեն աջ՝ Պրշարա Խուրի, Մովսես Տեր Գալուստեան, Անթուան Պուսթանի, Մուշեղ Իշխան,
քիչ մը հեռու՝ Գառնիկ Բանեան, նստած՝ Լեոն Շանթ, 1950:

Մ. Իշխան Անտիպ քերթուածներ ու Նամակներ

Գ. Պ.

«Չուարթնոց» հանդէսի արխիւի քննութեան ընթացքին, ուրիշ նիւթերու կարգին, գտնուեցան Մ. Իշխանէն շարք մը քերթուածներ եւ քանի մը նամակներ՝ ուղղուած հանդէսի խմբագրին՝ Հրանտ Բալուեանի (1904-1968): «Չուարթնոց» ունեցած է հրատարակութեան քանի մը շրջաններ՝ 1929-էն մինչեւ գրեթէ խմբագրին մահը, բազմաթիւ ընդմիջումներով. ամսաթերթ, տարեգիրք, եռամսեայ տարբերակներով: Մ. Իշխանի քերթուածներէն երեքը՝ «Յաղթանակ», «Կարօտի պաղատանք», «Հօրս տեսիլքին» կը պատկանին բանաստեղծին պատանեկան տարիքի ստեղծագործական շրջանին: 1931 թուականը եւ կից նամակը կը հաստատեն այս կէտը: Ասոնք տեղ չեն գրաւած Մ. Իշխանի հատորներուն մէջ, ո՛չ *Տուներու երգքին* (1936), ոչ *Կրակքին* մէջ (1938), ոչ ալ աւելի ուշ, հասկնալի պատճառներով: Անոնք չեն ալ տպուած «Չուարթնոց»ի մէջ: Յաջորդ երկու քերթուածներէն՝ «Երջանկութիւնը յանկարծ» լոյս տեսած է «Չուարթնոց» տարեգիրքի Բ. հատորին մէջ, 1944, էջ 26՝ «1939, Պրիւքսէլ» թուագրումով, իսկ «Յայտնութիւնը», հաւանաբար տպուած է, քանի ձեռագրի էջին վրայ Բալուեանի ձեռքով գրուած է «Արամեան շարել»: Մենք չկրցանք ստուգել այս կէտը: Ամէն պարագայի՝ այս քերթուածներն ալ չեն մտած Մուշեղ Իշխանի հատորներուն մէջ: «Երջանկութիւնը» խորագիրով քերթուած մը կայ *Տուներուն երգը* հատորին մէջ (էջ 46-47), բայց անիկա ներկայ քերթուածին հետ կապ չունի եւ կը կրէ 1933 թուականը:

Այս հրապարակումը եղած է անշուշտ բանաստեղծի ձեռագիրներու օգտագործումով, խմբագրական միջամտութիւններ գրեթէ չեն եղած: Պահպանուած է կէտադրութիւնը, հոս-հոն սպրդած ուղղագրական վրէպները սրբագրուած են միայն: Նամակներուն աւելցուած են քանի մը ծանօթագրութիւն:

Յարգելի Պարոն Հրանտ Բալուեան,

Փարիզ

Բողոքովին անծանօթ պատանի մըն է, որ գրեթէ վախով կը բախտ «Չուարթնոց»ի տան դուռը: Լուսացուած են իր ձեռքերը կեղծիքի ամէն մուրէ եւ խորունկ հաւատքի ու պաշտամունքի դողը կայ անոնց վրայ: Բայց իր հոգին, որ խանդավառ է ու շատոնց մտերիմ այդ տան հետ, պահանջքի տիրական ուժը կը զգայ: Զիչ մը շատ միամիտ գտնէք թերեւս համարձակութիւնը այս տղուն, որ բոպիկ է դեռ փուշերուն վրայ եւ կաղալով կը քալէ եւ որ սակայն, բացարձակ առանձնութեան մէջ սկսաւ մսիլ ու վախնալ մութէն: Ահա թէ ինչո՞ւ ուզեց այլեւս տաքնալ տան մը մէկ անկիւնը, մտերմիկ ու գործօն կենդանութեան մը մէջ: Ու մանաւանդ մատներովը շօշափել ուզեց իր հոգիին նիւթացումը՝ ուրիշներու կողքին, որպէսզի խրախոյսն ու կրակը չպակսին՝ իր նախաքայլերուն:

Գիտեմ թէ տան տէրը Դուք է[ք] եւ բաւական խիստ՝ անզէններուն համար:¹ Արդ, իմ պատահական տուրքս, որ կը դրկեմ առանց երկար բարակ քնտրումի եւ տքնումի, աղքատ կնոջ լուծային չափ սրտաբոխ է: Եթէ գոհացնէ ձեզի, առէք զիս ներս: Իսկ եթէ անարժան գտնէք տակաւին, փակեցէ՛ք դուռը եւ նետեցէ՛ք զիս դուրս, ամբողջի հսկայ բախումին հետ դէմ առ դէմ: Իմ կողմէ՝ միշտ երախտագիտութիւն: Բայց այս վերջի պարագային, պիտի խնդրէի յանուն գրականութեան, որ չզլանայիք մի քանի տող դիտողութիւն ուղարկել ինծի, իմ թերութիւններս մատնանշող: Պէ՛տք ունիմ առաջնորդութեան:

Ընդունեցէ՛ք յարգանքներս ու սէրս՝
Սուշեղ Ճէնտրէճեան

30 Հոկտ. 1931
Պէյրոս

Յ.Գ. Թող ներուի ինձ, փոքր քմահաճոյքի մը համար: Կ'ուզեմ անունս փոխել ու նորէն մկրտուիլ (Մ. Իշխան) չար աչքերէ հեռու մնալու համար:

Mouchegh Djendérédjian
Papeterie Bab-Yacoub
Beyrouth

¹ Ակնարկութիւն Հ. Բալուեանի «Չուարթնոց»ի առաջին շրջանի (1929-1931) այն յօդուածներուն, որ խմբագիրը քննադատի խիստ պաշտօն մը կը կատարէ մանաւանդ երիտասարդ գրողներու գործերուն հանդէպ: «Չուարթնոց»ի մասին յաւելեալ տեղեկութիւններու համար, տե՛ս Cinquante ans de littérature arménienne en France, Paris, 2001՝ կամ Fifty Years of Armenian Literature in France (trad. Chr. Atamian), California State University Press, Fresno, 2016.

Կարօտի Պաղատանք

Եկո՛ւր, եկո՛ւր, այս գիշեր այնպե՛ս քաղցր է, սրտաբաց.
Աշխարհն ամբողջ ծնրադիր՝ կ'աղօթ լո՛կ ինձ համար...
Հոգիիս մէջ խայտանքներ ու ժպիտներ են ծաղկած,
Ինչպէս հարսնիք մը գիւղի՝ ձմրան գիշեր մը խաւար:

Երջանկութեան ի՛նչ հզօր գոհերգներ գո՛ւր կը հնչեն...
Միրոյս խորհուրդն անպարփակ՝ շուրջս մինա՛կ կը դողայ,
Եկո՛ւր, քու մէջ ճանչնամ ես իմ պատկերս մարդեղէն...:

Դէտ մը գորով, բա՛ռ մը ջերմ...Ու հեզ կուրծքի մը վրայ
Քամել կ'ուզեմ արցունքով բորբ արշալոյսն այս սրտին...

Սակայն...ով Տէ՛ր, մինա՛կ եմ միշտ լռութեան մէջ ցրտին:

Մ. Իշխան
1931

Յաղթանակ

Միշտ մինակ եւ ամէն վայրկեան,
Լոյսին ծարաւ ծղօտին պէս,
Լո՛ւտ դառնութեանք պէտք է ընպէ՛ս
Տեղատարափն ատելութեան...

Ժպիտին տակ թունոտ ու շէջ
Ե՛րբնութեան ե՛ւ մարդերուն,
Պէտք է զգաս քեզ միայն դո՛ւն,
Ինչպէս անբիծ խաւարին մէջ:

Բայց ո՛վ արեւն յաղթանակին,
Երբոր սրտիդ կոյս բարձունքէն,
Արհամարհանք մը սառեղէն
Կը նետես վա՛ր, հոն բոլորին...

Մ. Իշխան
1931

Հօրս Տեսիլքին

Հա՛յր, ինչո՞ւ դեռ կ'այցելես անարգ շիրիմն այս հոգւոյն,
 Հոն լռութիւն է արդէն. քու աշխարհէդ ալ խաւար...
 Չեն լսեր քեզ մեռելի ուրուականներն իսկ լքուն,
 Հոն կը ճնշէ կեղծիքի լոկ ոսկեգօծ շիրմաքար...:

Ո՛չ մէկ սիրտ սէր տրոփող սա ծովածո՛ւփ մարդոց մէջ,
 Որ գար երբեմն գէթ անոր ամայութեան վրայ ցրտին
 Խել խունկը յիշատակ՝ սարսուռներով անցեալին,
 Կամ լալ պերճ փառքն՝ հողակոյտ ու համապօղ սուգը գէջ...:

Մեռելներու աճիւնին տակ թաղեցի ես արդէն
 Ի՛նչ որ տուած էիր ինձ, ի՛նչ որ հոս չէր պարփակուած.
 Եւ արդ յոգնած՝ կը կքիմ կեանքի ժանգոտ արեւէն...:

Լա՛ւ է ասպէս կորսուի՛լ օրերուն տակ մոխրացած,
 Բայց, հա՛յր, ինչո՞ւ աչքերուդ ցայգալոյսը գերիվեր
 Հոգւոյս մութին մէջ երբեմն դեռ կը սարսէ կմախքներ..

Մ. Իշխան
 1931

Յայտնութիւն

Ես միայն քեզ որոնեցի ամէն տեղ...
 Կարօտի դառն արտասուքներ աչքիս մէջ,
 Լոյսն հաւատքի՝ ճակտիս վրայ կուսագեղ՝
 Ես տարիներ սպասեցի քեզ անվերջ...:

Ամբոխին հետ, բայց մենաւոր յալիտեան՝
 Սպասեցի քեզ ջուրերու ավերումն,
 Անտառներու եւ դաշտերու մէջ անձայն՝
 Ամբան անուշ լուսնի լոյսով ողորում:

Երբեմն անգուսպ, ինքնամոռաց ու գինով,
 Մազերս յանձնած քամիներու անձանօք,
 Կանչեցի քեզ արիւնիս հուր աւաչով՝
 Ովկիանոսի ալիքներէն փոթորկոտ:

Ու շատ անգամ, շատ գիշերներ, մինչեւ լոյս,
 Աշտանակի մ'աղօտափայլ բոցին տակ,
 Քերթուածներու գրքի մը մէջ խորատոյ՝
 Սպասեցի ոտնաձայնիդ շարունակ:

Եղան յաճախ քաղցր անցորդներ թուխ ու շէկ,
 Որոնց հետ քեզ շփոթեցի կիսովին,
 Բայց մի առ մի անոնք դարձան քօղամերկ
 Ու ես խաբուած՝ լացի պատրանքը կեանքին:

Ո՛չ մէկ զանձով ծախեցի քեզ, իմ Երա՛գ,
 Ու վայելքի ո՛չ մէկ սեղան նստայ ես.
 Լոկ հսկեցի ճամբուդ վրայ քու անհաս,
 Վստահ անշուշտ, որ կը գտնեմ օր մը քեզ:

Եւ վերջապէս յայտնուեցար դուն յանկարծ
 Այնպէս պայծառ, աստուածային ու ժպտուն
 Ինչպէս սրտիս խորն ունէի քեզ պահած...
 Ես քեզ ճանչցայ ակնթարթի մէջ իսկոյն...:

Գուն եկար ինձ, եկար ինչպէս պիտի գար
 Անձրեւն առատ՝ արտերուն մէջ ծարաւի,
 Գարնան արփին՝ հիւղերէ ներս ցրտահար
 Եւ Տէրն Յիսուս՝ մեղքին համար աշխարհի:

Մ. Իշխան
 1938

Երջանկութիւնը յանկարծ

Երջանկութիւնը յանկարծ հանդիպեցաւ ինձ այսօր...
 Ճամբուս վրայ գայն գտայ ա՛յնքան իրաւ, ա՛յնքան մօտ,
 Որ իմ դողոց մատներով նոյնիսկ դպայ ես անոր
 Եւ արբեցայ հեշտագին իր գինիով լուսայորդ:

Երջանկութիւնն աստղերու ժպիտն ու շողն էր անհաս,
 Որ լճակի մէջ ինկած լուսափունջի մը նման՝
 Չոյզ մ՛աչքերու խորերէն ճառագայթեց իմ վըրաս,
 Լեցուց անդունդը սրտիս ճաճանչներով ցնծութեան:

Երջանկութիւնն, Աստուած իմ, ձայն մըն էր լոկ մարդկային,
 Որ հնչեց պահ մ՛ականջիս՝ պարզ բառերու մէջ հոսուն,
 Եւ որուն տաք, տարօրէն, տարաշխարհիկ մեղեդին
 Թափեց կուրծքիս տակ պապակ՝ զով վտակներ կարկաչուն:

Երջանկութիւնն էր իրօք լուսասպիտակ երկու ձեռք,
 Թառած իմ դէմ, սեղանին, իրարու մէջ, իրար քով,
 Որոնք դարձան օրերուս հորիզոնին վըրայ մերկ՝
 Երկու շուշան օրօրուն՝ յուզումի լուռ հովերով:

Երջանկութիւնը մարդուն միշտ հեռաւոր, միշտ ծածուկ,
 Աղջնակի մը քնքուշ ունէր հասակն հրեղէն,
 Որ բազմամբոյիս իմ ճամբէս այսօր անցաւ անաղմուկ
 Եւ տեսիլքի պէս արագ անհետացաւ ան նորէն:

Բայց բիբերուս մէջ մնաց այնքա՛ն երագ բոցավառ,
 Եւ ա՛յնքան բոյր ու նուազ՝ արինիս խորն արբեցած,
 Որ կը բաւէ իմ կեանքիս յաւերժութեան մը համար
 Երջանկութիւնն այս փոքրիկ, անվերադարձ ու վաղանց...:

Մ. Իշխան
 1939, Յունուար

Պեյրուք, Օգոս. 29, 1950

Սիրելի Հ. Բալուեան,

Ստացայ նամակդ: Խորապէս շնորհակալ եմ ցոյց տուած հետաքրքրութեանդ համար: Կասկած չունիմ որ ինձի հանդէպ ունեցած զգացումներդ անկեղծ են: Փարիզ իմ կարճ այցելութեան ընթացքին առիթը ունեցայ արդէն հաստատելու հարազատի վերաբերումդ, զոր չեմ մոռցած:²

Անուղղակիօրէն լսած եմ որ անցնող պատերազմին շատ բան քաշած ես: Փառք տուր Աստուծոյ որ կրցար գոնէ կեանքդ փրկել: Մահուան վտանգէն փրկուած կեանք մը կրկնապէս թանկագին կը դառնայ:³

Կը գանգատիս որ «ընթացիկ կեանքը կլանած է ժամանակդ»: Լաւ կ'ըմբռնեմ ցաւդ, որովհետեւ նոյն տխուր կացութեան մէջ կը գտնուիմ նաեւ ես: Ժամանակիս կարեւորագոյն մասը կը սպառեմ դասեր տալով եւ խմբագրականներ թխելով: Շաբաթը վեց խմբագրական ստիպուած եմ գրելու՝ ժամացոյցի կանոնաւորութեամբ: Հինգը՝ օրաթերթին,⁴ մէկը՝ շաբաթօրեակին: Առանց հաշուելու՝ սրբագրութիւններ, յօդուածներու ընթերցում, թարգմանութիւններ: Կը հասկնաս թէ ի՞նչ կը նշանակէ ասիկա: Խոհանոցային սեւ աշխատանք:

Երբեք բաւականութիւնը չունիմ «խմբագիր» կամ «լրագրող» կոչուելու, ոչ ալ փառասիրութիւնը այդ տիտղոսներուն: Իմ կոչումս եւ նախասիրութիւններս ուրիշ են: Բայց կեանքը ստիպեց՝ մխրճուիմ այս կլանող ու սպառող գործին մէջ:

Գողցուած վայրկեաններու շնորհիւ է որ կը շարունակեմ բանաստեղծութիւններ գրել: Վերջին հատորս - *Կեանք ու երազ* - տեսար:⁵ Աւելի փոքր ծաւալով նոր մըն ալ ունիմ (անտիպ)՝ նուիրուած ամբողջովին մանչուկիս:⁶ Ատկէ զատ նոր վերջացուցի նաեւ հայ կեանքէն առնուած վէպ մը:⁷ Տեսնենք՝ ե՞րբ հնարաւորութիւն կ'ունենամ հրատարակելու:

Հետաքրքրութեանդ գոհացում տուած ըլլալու համար է որ կու տամ այս տեղեկութիւնները: Այլապէս, սովորութիւն չունիմ իմ մասիս խօսելու: Այո՛, ամուսնացած եմ եւ հինգուկէս տարեկան մանչուկ մըն ալ ունիմ:

Այսքա՛ն:

Գալով քու յանձնարարութիւններուդ, դժբախտաբար չափտի կարենամ ուզած գրքերդ ուղարկել: Նախապէս լոյս տեսած երեք գրքերս սպառած եմ գրեթէ կամ հոս հոն ցրուած: *Կեանք ու երազ*էն 10 օրինակ ուղարկած եմ «Յառաջ»ին: Ընկ.

² Այս հանդիպումը հաւանաբար տեղի ունեցած է Մ. Իշխանի Պրիւքսելէն Պեյրուք վերադարձի ընթացքին, Երկրորդ աշխարհամարտի գերմանական արշաւանքը նախորդող օրերուն, 1939-40-ին:

³ Ակնարկութիւն Բալուեանի ժամանակատր զինուորագրումին 1940 թուականին Ֆլանտրի ճակատին վրայ:

⁴ Նկատի ունի «Ազդակ» օրաթերթը եւ անոր կից հրատարակուող շաբաթաթերթը:

⁵ *Կեանք ու երազ*, Պեյրուք, 1949:

⁶ Նկատի ունի Արմէնին նուիրուած քերթուածներու շարքը, որ լոյս տեսած է *Ձեռք ձեռքի* խորագիրով, *Ոսկի աշուն* հատորին մէջ, Պեյրուք, 1963, էջ 233-259:

⁷ *Հացի եւ լոյսի համար*, Պեյրուք, 1951:

Հրանդ Սամուէլը⁸ անցեալները կը տեղեկացնէր թէ ծրարը եղածին պէս կը մնայ խմբագրատան մէջ: Չեմ գարմանար: «Ազդակ»ին եկած գրքերն ալ նոյն ճակատագրին կ'արժանանան: Ժամանակ չկայ գրադելու: Կրնաս հետեւաբար, այդ ծրարը առնել «Յառաջ»էն եւ գրատանդ մէջ դնել: Եթէ հրաշիւք իմն սպառելու ըլլան՝ կարգադրութիւն մը կ'ունենք. տեղը գիրք կ'ուզեմ:

Ներողամիտ եղիր խմբագրականի յատուկ թողթի վրայ այս նամակը գրած ըլլալուս համար: Չեռքիս տակ աւելի լաւը չկար:

Ափսո՛ս Փարիզի գրական-մտաւորական հին շրջանակին: Մեռնելու վրայ է կարծես: «Յառաջ»ն իսկ գրական խնդիրներով չգրադիր այլեւս. ամեն տեղ նոյնն է:

Ջերմ սիրով՝
Մ. Իշխան

⁸ Նկատի ունի Librairie orientale Սամուէլեան գրատան տէրը (1891-1977), որ մօտիկ աշխատակիցն էր «Յառաջ»ին:

Պեյրուֆ, Մարտ 6, 1956

Սիրելի Հ. Բալուեան,

Յարուցեալ «Ձուարթնոց»իդ չորրորդ թիւն ալ ստացայ եւ կարդացի ծայրէ ծայր:⁹ Գրականութեան եւ արուեստի հանդէպ ունեցած պաշտամունքդ, որուն իւրայատուկ դրոշմը կրեցին նախորդ բոլոր հրատարակութիւններդ, միշտ թարմ կը մնայ: Խորապէս գնահատելի է այս իրողութիւնը, երբ նկատի ունենանք որ ահաւոր աշխարհամարտի մը իրադարձութիւնները ցնցեցին կեանքդ:

Իմ արտագին բարեմաղթութիւններուս դժբախտաբար ի վիճակի չեմ, գոնէ առայժմ շօշափելի արդիւնքներ ընկերացնելու: Արեան բարձր գերճնշումէ կը տառապիմ եւ նոր ապաքինեցայ ծանր տագնապէ մը:

Ներկայիս հրատարակելի ունիմ թատերգութիւն մը¹⁰ եւ վեպ մը: Վեպը՝ իր նիւթով՝ երկրորդ հատորը կրնայ համարուիլ *Հացի եւ Լոյսի համար* գործիս, որմէ օրինակ մը ժամանակին դրկած էի քեզի: Կը յուսամ մօտ օրէն լոյս ընծայել զայն:¹¹

Այս վայրկեանիս աչքիս առջեւ կը վերակենդանանան ձեր բնակարանը, քու սենեակդ՝ իր գիրքերով ու մեքենայով¹² եւ մեր կարճ հանդիպումին մանրամասնութիւնները: Ժամանակը որքա՛ն շուտ կը թաւալի...:

Ջերմ կարօտով՝
Մ. Իշխան

⁹ Նկատի ունի «Ձուարթնոց» ամսագիրը:

¹⁰ Շատ հաւանաբար նամակագիրը նկատի ունի «Հայրենիք» ամսագրի մէջ առաջին տարբերակով լոյս տեսած «Մշակոյթի պահակներ» թատերախաղը:

¹¹ Նկատի ունի *Հացի եւ սիրոյ համար* վեպը, Պեյրուֆ, 1956:

¹² Բալուեանի արհեստը կօշկակարութիւնն էր:

Յայելիներու այգիէն

ԹԱՄԱՐ ՊՈՅԱԾԵԱՆ

կախարդական

կատարեալ

ես

դուն

կ'ըսէ

բայց

հայելիին

երբ նայիս`

ի՞նչ

կը

տեսնես

կոտրուած

կոտրտուկ

Ես կը նայիմ հայելիին մէջ
ինքս կը փոխեմ`

Why do you speak in your native tongue, when my language
offers all that is needed for you? when my language provides
you a way to express, all that I need of you? why do you want
your own, when you have me? move subject(i)v(i)t(i)ty I am not the color of your
skin. I do not see you, only that in you which is not me. I can
tell all your stories, your dreams, your nightmares because I
am a part of them. Who do you see when you look in the mirror
i change

ԼՆ՝ ԻՆՔ

ան

նա

ան նա

նա

ան նա

ան

եւ

աշխատանք՝ արդիւնք մը

կրկներեւոյթ մը

ուր

անհանդարտ անհաւատի մը՝ կրկներեւոյթ մը

պատրանք՝ կրկներեւոյթ մը

կրկներեւոյթ մը

եւ

դաշտ՝ անդաստան

փրցնել

ուր

փրցնել

քաղցրաբարոյ ջուրը կը փրցնէ

փրցնել

եւ

խաբերայ

հայելի

ուր

վարպետ նկարիչ՝

հայելի

հայիոյել

հայել հայելի

հայեցակետ

Եւ ուր դուն հաւատքով կ'ապրիս. երեւոյթը ուր երագ է.
ինչ

ուր որո՞ւ մարմնին դուն կը կռթնիս երբ գիշերը
խաղաղ է. ուր ես. դուն ես:

քանի կը կարծես որ դուն ես հայելիին պայքարը

խաւարէն՝ լոյսը որ մեզի կը պահէ ճակատագիրէն
հեռու

որուն մթնշաղ յոյսերով կը լուսաբանենք մեր էջերը

ան ինչ որ ըսին պիտի ըլլայ՝ եւ մենք հաւատացինք

ուրիշ յոյս ունէինք -մինակ այդ օրը որուն խաբեբայ

լոյսը մեզի յիշեցուց անդրադարձը մեր ճակատագրին

մեր լեզուն

քանի որ ըսիր անանկ է, անանկ թող ըլլայ
 հայելի՝
 գիրդ կը ծաղրէ պատմութիւնը ընթերցողին
 ականատեսին. որուն խօսքը մակագրած էս
 քու շուքովդ:

եղիր պատկերագէտ կեանքի, եթէ չըլլայ երագ
 եթէ ձայներու պակասը զգաս
 դիմէ անցեալին. աւարտած
 գրոյ շուքին:

քանի որ գրեցիր անանկ է
 անանկ պիտի չըլլայ
 հայելի՝

պիտի մնայ միշտ մեռելադիմակ մը

պիտի ապրի

միշտ

շուքի

մը`

միսիներ

որ

քուկդ

է

Թամար Պոյաճեանի Ինչ որ է ան է գիրքը

ԹԱԳՈՒՅԻ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Երբ առաջին անգամ փորձեցի խօսել Թամար Պոյաճեանի *Ինչ որ է ան է*¹ գրքի մասին, հասկացայ, որ նմանատիպ պոեզիայի մասին խօսելու աւանդոյթ չունենք, ու դա է պատճառը, որ դժուարանում են որեւէ տեղից սկսել. որտեղից էլ որ փորձում էի սկսել, գիրքն անընդհատ «սայթաքում» էր ձեռքիցս: Այդ ժամանակ էր, որ անդրադարձայ. այսպիսի բանաստեղծութեան մասին խօսելու աւանդոյթի բացակայութիւնը պայմանաւորուած է հենց այսպիսի պոեզիայի աւանդոյթի բացակայութեամբ: Ուրեմն՝ Պոյաճեանն ինքը գիրքը գրել է նոյն պայմաններում, ինչ պայմաններում պիտի խօսի այդ գրքի մասին խօսել ցանկացողը: Հետեւաբար, գրքի մասին խօսելու համար պէտք է կրկնել հեղինակի արարքը (գուցէ նաեւ փորձառութիւնը), ի հարկէ եթէ դա առհասարակ հնարատր է:

Ի՞նչ է այս գրքի առաջին տպատրութիւնն ու արձագանգը: Աւանդական բանաստեղծական ֆորմաներին ու իրացումներին ծանօթ ընթերցողի առա-

ջին իսկ արձագանգը գրեթէ միշտ այն է, որ ոեւէ մէկը կարող էր սա անել, եւ որ հեղինակը ոչ մի առանձնայատուկ բան չի անում: Ընդհանրապէս սա ժամանակակից արուեստի իւրայատկութիւններից է: Սովորաբար այն ընթերցողը, ով պատրաստ չէ ինքնիրեն հարցեր տալ, թէ ինչի՞ համար ու ի՞նչ է անում հեղինակը, միանգամից գալիս է պատասխանով՝ ես էլ կարող եմ այսպէս գրել: Ժամանակակից արուեստի այս յատկութեան մասին է Նունէ Հախվերդեանը մի առիթով ասում. «Թուացեալ պարզ գործողութիւնների ու ֆորմաների հետ գործ ունեցող ժամանակակից արուեստը մեծահոգաբար թոյլ է տալիս ցանկացած մարդու մտքում մտածել (եթէ շատ ուզի, նաեւ գոռայ), թէ ինքն էլ կարող է այդպէս նկարել (քանդակել, կառուցել, սոսնձել, նկարահանել), որ ոչ մի գաղտնիք ու իւրայատուկ ունակութիւններ դրա համար պէտք չեն: Այդպէս մտածելով՝ դիտողն իրեն զգում է յարմարաւէտ, որոշ դէպքերում էլ՝ արուեստագէտից ատելի խելացի ու քաջ»:²

ԹԱԳՈՒՅԻ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Ծնած է 1991-ին, Արշալոյս գիւղը: Աւարտած է Երեւանի պետական համալսարանի Հայ բանասիրական բաժանմունքը, ապա նոյն բաժանմունքին «Նորագոյն գրականութեան պատմութեան եւ գրաքննադատութիւն» ամպիոնի մագիստրատուրան: Գրականագիտական եւ քննադատական յօդուածները տպագրուած են էլեկտրոնային և տպագիր մամուլին մէջ:

¹ Պոյաճեան Թամար, *Ինչ որ է ան է*, Երեւան, 2015:
² Հախվերդեան Նունէ, ««Արմենիքի»», յաղթանակ, որը ստիպուած ենք իմաստաւորել», <http://hetq.am/arm/news/60411/armeniti-haxtanak-ory-stipvats-enq-imastavorel.html#.VWK4s7vHVWs.facebook> 30.11.2016

Ժամանակակից արուեստի այսպիսի ընկալումը որոշակի իմաստով սահմանափակում է այդ արուեստի լսարանը՝ այն դարձնելով միայն նրանց համար, ովքեր պատրաստ են հարցեր տալ իրենց եւ ըստ այդ հարցերին մօտենալ արուեստին: Դա մօտաւորապէս նոյնն է, ասում է Վ. Կուլակովը, ինչ ալպոմի դատարկ էջի եւ Մալեիչի «սեւ քառա-

Կոնկրետ պոէզիան ամբողջապէս կենտրոնանում է լեզուի վրայ, ընդ որում լեզուն դադարում է լինել նկարագրութեան միջոց (փաստերի, մտքերի ու յոյզերի փոխանցող), այն ինքնին դառնում է բանաստեղծութեան առարկան եւ նպատակը, այստեղ լեզուն ներկայացնում է ինքնիրեն:

կուսու» միջեւ եղած տարբերութիւնը:³ «Դատարկութիւնը» նոյնպէս կարող է տարբեր լինել, այն նոյնպէս կարող է լինել անիմաստ կամ իմաստակիր:

Բանաստեղծական այս ձեւի մասին խօսելու արանդոյթի բացակայութիւնն այնքան ընդգծուած է, որ խնդիրներ են առաջանում նոյնիսկ բանաստեղծութեանը անուն տալիս (տեսողական կամ վիզուալ, կոնցեպտուալ, կոնկրետ եւ այլն): *Ինչ որ է ան էն* աւելի շուտ կոնկրետ (concrete) պոէզիա է, քանի որ վիզուալ (տեսողական) պոէզիան ենթադրում է նախ եւ առաջ (երբեմն միայն) թեքսթի վիզուալացում, մինչդեռ կոնկ-

րետ պոէզիան աշխատում է լեզուի ամենատարբեր դրսեւորումների հետ՝ սկսած բառի արտաքին տեսքից մինչեւ դրա հնչիւնային իրացումները:

Ուրեմն՝ մինչ առաջ անցնելը փորձենք հասկանալ, թէ ինչ է ենթադրում, այսպէս ասած, կոնկրետ (concrete) պոէզիան՝ այն եզրը, որով բնութագրեցի Թամար Պոյաճեանի բանաստեղծութիւնը: Կոնկրետ պոէզիայի տարբեր դրսեւորումներ, օրինակ, այնպիսին, ինչպիսին է թեքսթի վիզուալացումը յայտնի են դեռեւս նախաքրիստոնէական շրջանից, հին յոյների մօտ: Սակայն ժամանակակից վիզուալ պոէզիան անմիջականօրէն կապում է արանգարողի եւ յետ-արանգարողի տական շրջանի հետ: Այն յատկապէս ակտիւ ու ցայտուն ձեւով դրսեւորուեց յետ-գաղութատիրական շրջանի Լատինական Ամերիկայում եւ յետ-պատերազմեան Գերմանիայում (նախորդ դարի երկրորդ կէսին): Հէնց այդ ժամանակ էլ ձեւաւորուեց կոնկրետ պոէզիան, որն ամէնից առաջ ֆորմաների փորձարկում է: Այստեղ հեղինակը ամբողջապէս կենտրոնանում է լեզուի վրայ, ընդ որում լեզուն դադարում է լինել նկարագրութեան միջոց (փաստերի, մտքերի ու յոյզերի փոխանցող), այն ինքնին դառնում է բանաստեղծութեան առարկան եւ նպատակը, այստեղ լեզուն ներկայացնում է ինքնիրեն: Կոնկրետ պոէզիան օգտագործում է լեզուի վիզուալ եւ հնչիւնային հնարաւորութիւնները՝ որպէս պոէզիայի առարկայ, բառերը, տառերը, կէտադրական նշանները դուրս են բերում լեզուի մէջ իրենց

³ Կուլակով Վլադիսլաւ, «Կոնկրետ պոէզիան եւ դասական արանգարող», <http://aptecha.holm.ru/statyi/knigi/kulakov17.html>, 30.11.2016

պայմանական նշանակություններից եւ տարում այլ հարթութիւն: Լեզուն այլեւս չի կատարում յղումային դեր, այն ոչինչ չի նշանակում՝ բացի հէնց ինքն իրենից: Այս պարագայում այլեւս չի կարող լինել բանաստեղծութիւն *Ինչ-որ բանի մասին*, այստեղ միայն լեզուական նշանների իրականութիւնն է որ-պէս այդպիսին: Կոնկրետ պոէզիան թեքսթային արուեստի, տեսողական արուեստի (գրաֆիկական արուեստի) ու լսողական արուեստի իւրօրինակ խառնուրդ է, ընդ որում այս բոլորը պէտք է գտնուեն հնարատրինս փոխկապակցուածութեան եւ ներդաշնակութեան մէջ եւ անընկալելի լինեն առանձին-առանձին: Կոնկրետ պոէզիայում հեղինակները փորձում են քանդել բանաստեղծութեան աւանդոյթները, մինչեւ վերջ քամել բառի էութիւնը, հասնել պոէզիայի սահմաններից անդին եւ ստեղծել ինչ-որ բան աւելի, քան պարզ, խօսքային թեքսթն է:

Գալով Թամար Պոյաճեանի գրքին, առաջին բանը, որ ուշադրութիւն է գրաւում հէնց սկզբի էջերից, մեզ յայտնի գուսանի կերպարն է: Այսինքն՝ ունենք մի կողմից ընդհանրապէս աւանդոյթ չունեցող, անծանօթ ֆորմա, միւս կողմից՝ չափազանց ծանօթ միջնորդ (գուսանը), որն իրացնելու է այդ անծանօթ ֆորման: Ինչպէս արդէն վերը ասուեց, կոնկրետ կամ կոնցեպտուալ պոէզիան գալիս է ամբողջութեամբ արեւմտեան աւանդոյթից (Լատինական Ամերիկա, Գերմանիա): Թամարի դէպքում սա արդէն իսկ խնդիր է, որովհետեւ նա այս պոէզիան պիտի փորձէր ստեղծել հայերէնով (աւելի կոնկրետ՝ արեւմտահայերէնով), որ ունի մի շարք այլ առանձնապատկանութիւններ, որոնց մասին կը

խօսենք քիչ աւելի ուշ): Յիշեցնենք, որ նման կերպ վարում էր մէկ այլ՝ արեւմտեան ֆորման հայերէնով առաջին անգամ իրացնել փորձող հեղինակ: Խօսքը Խաչատուր Աբովեանի մասին է, ով հայերէնով առաջին վէպը գրելու իր առաջին փորձը սկսեց ընթերցողին արդէն յայտնի աշուղի կերպարի «միջնորդութեամբ»: Այսպիսով, դարձեալ ունենք արեւմտեան ֆորմայի եւ արեւել-

Կոնկրետ պոէզիան թեքսթային արուեստի, տեսողական արուեստի (գրաֆիկական արուեստի) ու լսողական արուեստի իւրօրինակ խառնուրդ է:

եան միջնորդ-կերպարի «համագործակցութիւն»՝ աւանդոյթ չունեցող գեղարուեստական թեքսթ ստանալու համար:

Թամար Պոյաճեանի հարցը ի հարկէ միայն նոր ֆորման «չփորձուած» լեզուով փորձարկելու, իրացնելու հարցը չէ: Հեղինակի համար, ով գրում է արեւմտահայերէնով, չի կարող դրուած չլինել ինքնութեան հարցը, իսկ ինքնութիւնը սփիւռքահայի (արեւմտահայերէնի կրողի) համար անմիջականօրէն կապում է լեզուի հետ, քանի որ լեզուն մնում է այն քիչ տեղերից մէկը, թերեւս նաեւ գլխաւորը, որտեղ նա կարող է իրացնել ինքնիրեն. պատահական չէ, թերեւս, որ գիրքն էլ աւարտում է հէնց «Լեզուն տունն է» նախադասութեամբ, այսինքն լեզուն այն միակ տեղն է, որտեղ ինքնիր տեղում է՝ տանը: Նկատի ունենանք, որ արեւմտահայերէնը պարզապէս լեզու չէ միւս լեզուների շարքում.

ամեն ինչից առաջ այն վերապրող լեզու է: Եւ որպէս այդպիսին նոր ձեւերի փորձարկումը այդ լեզուով ցոյց է տալիս, ոչ թէ դրա, այսպէս ասած, մեռեալ լինելը (իբրեւ վերապրող), այլ ապրել շարունակելը (իբրեւ վերապրող). լեզուն կենդանի է, քանի դեռ դրանով նոր բան է ստեղծում:

Միս կողմից արեւմտահայերէնով խօսող մարդը միշտ ու պարտադիր բազմալեզու է, քանի որ արեւմտահայե-

Արեւմտահայերէնը պարզապէս լեզու չէ միւս լեզուների շարքում. ամեն ինչից առաջ այն վերապրող լեզու է: Եւ որպէս այդպիսին նոր ձեւերի փորձարկումը այդ լեզուով ցոյց է տալիս, ոչ թէ դրա, այսպէս ասած, մեռեալ լինելը (իբրեւ վերապրող), այլ ապրել շարունակելը (իբրեւ վերապրող). լեզուն կենդանի է, քանի դեռ դրանով նոր բան է ստեղծում:

րէնը (իբրեւ սփիւռքի լեզու) չի կարող լինել որեւէ հանրութեան պետական եւ միակ լեզուն: Հէնց արեւմտահայոյ բազմալեզուութեան հարցն էլ այս գրքի գլխաւոր թեմաներից մէկն է. գրաբար, միջին հայերէն, արեւմտահայերէն, անգլերէն, գերմաներէն, իտալերէն, ֆրանսերէն, յունարէն, եբրայերէն, ֆինլանտերէն, գումարած՝ սիմվոլների կիրառում: Ի հարկէ, ինքնին հասկանալի է, որ որեւէ ընթերցող դժուար թէ ծանօթ լինի այս բոլոր լեզուներին (թէն դա էլ չեն բացառում), բայց այստեղ արդէն դեր խաղացողը հէնց այդ անծանօթու-

թիւնն է. մի կողմից սա նշանակելու է յարաբերուել օտար լեզուի հետ, հայերէնը տեսնել այդ լեզուների շարքում, տեսնել նրա յարաբերութիւնը միւս լեզուների հետ, ցոյց տալ այն մշտական թարգմանութեան-թարգմանելիութեան խնդիրը, որ ունի սփիւռքի մարդը. ուշարժան է, որ «թարգմանութիւն» բառը յիշատակելիս Թամարն ամբողջութեամբ դատարկ է թողնում էջը, մինչդեռ թարգմանական արարքը կամ այդպիսի արարքի նշանակութիւնը ի ցոյց է դնում հէնց լեզուի միջոցով՝ առանց բառը յիշատակելու: Իսկ միւս կողմից սա նաեւ սեփական իմաստներից մեկուսացած բառերը ցոյց տալու հնարք է, որ յատկանշական է կոնկրետ պոէզիայի համար, եւ այն հաւանական իմաստները, որ պէտք է փնտռել այստեղ, երեւում են ոչ թէ բառերի նշանակութեան, այլ դրանց՝ իրար հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու արդիւնքում: Գրքին մէջ օտարալեզու բառերի կիրառումը հնարաւորութիւն է տալիս ընդհանրապէս վերանալ իմաստներից: Սրանք բառեր են, որոնց հնչիւնների արտասանութիւնը (գոնէ լատինատառի դէպքում) կարելի է մօտաւորապէս հասկանալ, ընկալել այդ բառերը իբրեւ ձայն, իսկ դրա անկարելիութեան դէպքում էլ՝ բառերը, տառերը կը վերածուեն պարզապէս վիզուալ նիւթի, որ կարելի է միայն տեսնել, այսինքն՝ սա լեզուից այն կողմ հասնել է հէնց, ինչի մասին խօսում էր, երբ բառը դադարում է նշանակիչ լինել եւ արտայայտում է հէնց ինքնիրեն:

Ուշագրաւ է «քամի»ների հատուածը, որտեղ հեղինակը առանց բացատրների էջեր շարունակ կրկնում է «քամի» բառը («քամիքամիքամիքամիքամիքամիք...») այնքան մինչեւ քամին ցրում է բառերը

կամ քանում ընթերցողին ու հեղինակին մինչև վերջ: «Քամի»ների շարունակ կրկնությունը տարբեր ասոցիացիաների է տանում. մի կողմից քամին գոյականից աստիճանաբար վերածում է քամելու գործողութեան, միւս կողմից, եթե ընթերցումը բանաւոր է, «քամի»ն վերափոխւում է «մի գա»ի («մի քա»):⁴ Արտասանութեան վրայ է հիմնուած նաեւ «գայլ առաջ», «քայլ առաջ», «գայլ քայլ առաջ» հատուածը, որտեղ բանաւոր խօսքի դէպքում լինելու է «քայլ» եւ «գայլ» բառերի բացարձակ հնչիւնային համընկնում, իսկ օրինակ «քայլ առաջ քար» տողի լսողական ընկալման դէպքում դժուար որոշելի է երրորդ բառը՝ քա՞ր, թե՞ գար:

Ինչ որ է ան է գիրքը ոչ թէ փորձում է բառերով բացատրել ինչ-որ եղելութիւն, այլ բառերի, աւելի լաւ է ասել՝ յաճախ բառերի աւերածութեան շնորհիւ ցոյց է տալիս ինչ-որ խզում, որ հաւանաբար արդէն փառաւորելի չէ: Հեղինակի լեզուն արդէն չի հերիքում այդ խզումն ու

աւերածութիւնը ցուցանելու համար, ու նա ստիպուած է դիմել ոչ լեզուական, ոչ թեքսթային միջոցների. *Ինչ որ է ան է* նաեւ լեզուն չհերիքելու պատմութիւն է:

Լինելով հայերէնով ստեղծուած պոէզիայի աւանդական ֆորման յաղթահարելու փորձ՝ Թամար Պոյաճեանի *Ինչ որ է ան է* նաեւ պահանջում է նաեւ ոչ աւանդական ընթերցում: Հետեւաբար, մինչև գրքի իրացման ստացուածութեան կամ չստացուածութեան մասին խօսելը, նախ անհրաժեշտ է հասկանալ, թէ ի՞նչ է արուած եւ ինչո՞ւ է արուած. որտեղի՞ց է գալիս այդ արարքը, ի՞նչ աւանդոյթ ունի, ընդհանրապէս ունի՞ր աւանդոյթ, թէ՛ ոչ: Թամարի պարագայում կարծես թէ յստակ է, որ կոնկրետ պոէզիան վիզուալ թեքսթերի հաւաքածու չէ, որ ժամանակ առ ժամանակ յայտնուում է բանաստեղծի մօտ: Այն ամբողջ գեղագիտական համակարգ է, որ շարունակուում է արդէն գրքից յետոյ լոյս տեսած «լուռ հայելի» շարքով:

⁴ Արեւմտահայերէնում գիմ եւ քէ տառերը նոյն արտասանութիւնը ունեն:

Բարը

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

Բանաստեղծուհի եւ արձակագիր, «Բագին»-ի խմբագրական խորհուրդի անդամ: Ծնած է Հալեպ: Շրջանաւարտ է Հալեպի Քարէն Եփփէ ազգային ծննդատանէն: Դոկտորական թեզը պաշտպանած է «Մանուկ Աբեղեան»-ի անուան գրականութեան ինստիտուտի մէջ, միւթ ունենալով «Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը 1965-1995»: Ունի պատմուածքներու երկու եւ քերթողութեան վեց գիրքեր, որոնցմէ վերջինը լոյս տեսած է Երեւան, 2015-ին: Ներկայիս կը դասաւանդէ Գահիրէի Գալուստեան-Նուպարեան վարժարանէն ներս, իբրեւ Երկրորդական բաժնի հայոց լեզուի եւ գրականութեան դասախօս:

Երբեք չէի մտածած, որ կրնայիր բնոյթ ունենալ, մարդկային բնոյթին պէս բան մը, որ հոգի ըսելու տարբերակ մըն է:

Յետոյ եկաւ Օշականը, Վահէն, եւ սկսաւ իր մուկուկատուի խաղը քեզի հետ: Կը զգայի իր խորունկ հաճոյքը, ամէն օր ու ժամ նոր խաղ ստեղծելով, նոյն խաղին տարբեր օրէնքներ որոշելով, միս-միսակը խաղալով:

Այո, միս-միսակ էր (միս-ը կրնանք այստեղ զանց առնել, ինչպէս սիրոյ մէջ հոգին կամ մարմինը. ընտրութեան հարց է): Շուրջը թանձր լրջութիւն էր, սեւ ու ճերմակ պատկերներ:

Շատ փորձեց իրեն պէս մէկը գտնել, հետը խաղալ: Չեղաւ: Այն ատեն տեսաւ քո՛ւ գոյներդ, տեսաւ որ պատրաստ ես խաղալու:

Եւ սկսաւ խաղալ հօրմէն հեռու, աչքերէ հեռու: Այն ատեն էր, որ ես տեսայ, թէ բնոյթ ունէիր, հոգի, տրամադրութիւն:

Կ'ուզե՞ս խաղանք: Օշականները չկան: Լաւ խաղընկերներ էին. մանաւանդ մանչը: Ափսոս: Խաղանք կ'ըսեմ, ու զիտեմ, որ ո՛չ նոյն բնոյթով պիտի խաղաս, ոչ ալ նոյն խաղը պիտի խաղաս:

Իր հետ տարբերակներու խաղ էր ըրածդ՝ մէջ-մէջի շրջանակներու, ոչ թէ ռուսական պուրիկներուն պէս դուրսէն ներս եկող, այլ ներսէն, մէկ կէտէն սկսած եւ շարունակուող մինչեւ յախտնութիւն:

Ո՞ր է սակայն յախտնութիւնը: Եթէ անոր առջեւ «մինչեւ»ը դրիր, ուրեմն ճշդեցիր միջոցը, որ ո՞ր է:

Տեղ չէ կ'ըսես, այլ ընթացք: Բայց ընթացքը ինք տեղի մը մէջ չէ՞ որ տեղի կ'ունենայ: Նոյնութեան խաղն է ասիկա՝ տեղի մը մէջ տեղի կ'ունենայ ...

Ոչ որ ալ ոչինչ կ'ունենայ: Դո՛ւն է, որ զիս կ'ունենաս: Իսկ ես կը կարծէի, որ ե՛ս եմ խաղցողը, իմս եմ օրէնքները այս խաղին:

Վահէն ինքն ալ նոյնը չէ՞ր կարծեր: Երբեմն պահուրտութիւն կը խաղար, իբր թէ սարսափած քու հագար, միլիոն, միլիառ կրկնօրինակներէդ: Կը գտնէի՛ր, այնպէս ալ կը գտնէիր զինք:

Շատախօսութի՞ւն է ըրածս: Ո՛չ: Պարզապէս կ'ուզեմ հասկնալ քեզ, որ յետոյ օրէնքները որոշեմ:

Բայց իրաքանչիւր խաղ ի՛ր օրէնքը ունի: Եւ ուրեմն, քանի խաղը դո՛ւն ես, օրէնքներն ալ քուկդ կ'ըլլան:

Յետոյ այնպէս կ'ըլլայ, որ մեծամասնութիւնը կողմդ ըլլալուն (թէ՛ խաղն ես, թէ

խաղցողը), ես խաղցուողի կը վերածուիմ. այսինքն ձեռով մը ես խաղ կը դառնամ:

Այս կէտէն է, որ կը սկսի լրջութիւնը խաղին:

Կը սկսիմ փնտռել քեզ. նախ՝ յանգ ու չափի մէջ, յետոյ արձակին կարծեցեալ ազատութեան մէջ. երբեմն խճողումի, յաճախ՝ լռութեան մէջ:

Քեզ փնտռելս կամաց-կամաց կը վերածուի ուղի փնտռելու. հեռու-հեռու տեղեր կ'երթամ, որ կորսուիմ, եւ կորուստիս մէջ ճշմարտութիւնը փնտռեմ:

Ինչ որ որպէս խաղ սկսեր էր, կը վերածուի փնտռտուքի:

Կը հանուեցնեմ քեզ նախ ձայներէդ՝ ձայնը կ'ըլլայ այլ, վայրը կ'ըլլայ այր, կ'ըլլայ այլ, կ'ըլլայ ա՛յ ... եւ այլն, եւ այլն:

Կը հանուեցնեմ քեզ իմաստներէդ. օրինակ փորձե՞ր ես ինքզինքդ կրկնել բարձրաձայն, արագ-արագ՝ այսինքն այսինքն այսինքն սինքն սինքն սինքնսայ սինքն-սային քըն այսինքն ...

Կը քակեմ շերտերը վրայէդ ու կ'արցունքոտիմ:

Կը փորձեմ ինքնութիւն տալ քեզի եւ կ'արիւնիմ:

Ո՞ւր մնաց խաղը, որ իմս պիտի ըլլար:

Բնութիւնդ ճանչնալէ ետք հարազատներս կը դառնան արցունքն ու արիւնը:

Եւ ես կը դառնամ խաղիդ գերին:

Բանաստեղծութիւներ

ՀՐԱԿ

ՀՐԱԿ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ծնած է 1991ին,
 Պէյրուֆ, Լիբանան:
 Աւարտած է
 Համազգայինի
 Մեկնաքթոն եւ Հայկ
 Արլանեան
 Ճեմարանը, 2010-ին:
 2013-ին Լիբանանի
 ամերիկեան
 համալսարանէն
 ստացած է
 Հաղորդակցական
 արուեստներ ծիւղի
 Պսակաւոր
 արուեստից
 վկայականը:
 2015-ին ստացած է
 Մագիստրոսի
 վկայական՝
 Օքսֆորտի
 համալսարանէն, ուր
 մասնագիտացած է
 Ընկերային
 մարդաբանութեան
 մէջ՝ գրելով իր
 աւարտաձառը
 պոլսահայոց
 ժամանակակից
 ընկերային-
 ինքնութեանական
 հարցերուն մասին:
 2015-էն սկսեալ կը
 պատրաստէ իր
 դոկտորականը,
 որպէս Օքսֆորտ
 համալսարանի
 Սարդաբանութեան
 բաժանմունքի
 ուսանող:

Ամպիս մէջ

Սկսիմ քառանկիւն մը մրոտելով.

Գրչով շոյեմ ճերմակը թուրթին մինչեւ մեկնա յղանայ:

բառ մը

բառեր

Պարապութեան դէմ է փորձս որ կ'ընեն

պահուած լիցք մը գտնելու յոյս- թէ՞ պատրանք -ով

ով գրուեցաւ

ենթադրութիւն՝

թէ բառ շարելով պիտ' մօտենամ ես ինծի,

ամպիս մէջ այս պարուրուելով քիչ մ'աւելի հասկնամ թէ

այս սեղմ պահին գոնէ

նստեր կը գրէ ով

Ով է

Պոլոնիա, Լիբանան

17 Սեպտեմբեր 2013

ԹԻԻ 49

ԹԻԻ 49-ին մէջ 3 ենք հիմա 1 շարքի վրայ

օրիորդ | ալեհեր մարդ | ես

Կը սպասենք վարորդին որ

սուրճի դադար կը վայելէ

Սուրճին չափ ալ թանձր է պահը հոս մեր մօտ

Ծերունին

ալեւորին վերապահուած հանդարտութեամբը յամառ

ակնոցներուն ընդմէջէն ուղիղ դիմաց կը նայի

Օրիորդը

զուսպ նստած, պայուսակն ամուր սեղմած գրկին, գլուխը կախ կը սպասէ

այնքան հեզ ու շնորհքով որ

մայրն ալ ձեռով մը հոս է, ձեռով մը 4 ենք գրեթէ

Ու ես

պատկերն արդէն ներծծած իր լարումովը բերրի

ներքին քաղցր մղումով նորէն թուրթին կը դիմեմ՝

խտանալու համար հոն

ու պարուրուելու անով

մինչեւ բառերս երկչոտ

կամ այս դեղին մարշրուտին

հասնին վերջին կանգառին

Երեւան

9 Ապրիլ 2014

Նեփալ

Դարպասը ճշաց
աչքերս գացին յայտնումդ պատրաստող ծանր երկաթի հրումին
Նեփալցի աղջիկ

Նեփալցի եղար այդպէ՛ս
դուրս եկած պահուդ
դիպուածով
դիտողիս մտքին, քմայքին

հազիւ գծուեցար պաստառիս՝ գացինք Նեփալ

ինկաւ տարազդ սպասաւորի
եւ ծաղկաւոր փէշ արձակ մագով
եղար ձեր գիւղ

դեղին էր
քաղցր
թախծով

«ահա՛» ըսիր
«տունը մեր»
եւ ներսն եղանք

զաւակներդ ելան գիրկդ
մայրդ լացաւ վրադ

հայրդ՝ չկար
ամուսինդ՝ հոն էր չկար

անշարժացաք.
Լուսանկար:

Չայն մը առինք ետ եղանք հոս
պարկը նետեր էիր աղբաման

դուն էիր
հիմա
հոս
հագիդ սպասատրի
մուճակներ
գոգնոց
հոս

Ասֆալտն աչքերովդ քերթելով
դանդաղ մօտեցար դարպասին

ու բացիր գայն ճռինչով:

Ջուակներդ իջան գրկէդ
մայրդ լացաւ վրադ

Պոլոնիա, Լիբանան
24 Սեպտեմբեր 2014

TAKEOFF

Կը սուրանք յառաջ
կռնակս կը քանուի աթոռին
կը ճգմուխմ
Տոկալ կը փորձենմ

Կաթիլներ պատուհանը լայնքին կը պատռեն
չլալ կը փորձեն

Takeoff

Բան մը զիս վար կը քաշէ
երկիրը չէ
Շէնքերը կը փոքրանան
կաթիլքին հետ կը ձուլուին
Կը մտնեն ներս ամպերէն բայց
սիրտս կարթի մը նման

անոնցմէ
վար
կը
կա
խ
ե
մ

կարթիս թելը կը փրթի
սիրտս կ'իյնայ
վարը տեղ մը կը մնայ

Եւ ամպերու դաշտին վերեւ
անարիւն բան մը հիմա
աւելի քան միմակ
միմակէն ալ պակաս
կը մնայ

Օրսփորտ
3-6 Ապրիլ 2015

անԲար անբառ

Բառերը չեն գար

Բառերը չկան

կայ սիրտ

- թելեր է նետած քաղաքէ քաղաք

կայ շունչ

- չեկող արցունքի տենդով ու հեւքով

կամ ես

կաս դուն

կանք մենք

կարօտ

Բառերը չկան

Բառերը չկան

Օբսիդրա

27-30 Յունուար 2015

Լուսանկարը՝ Արա Կիլերի
«Յուսիկ ռէյիս կը վերադառնայ Գումգարու»,
© «Արաս» հրատարակչատուն

Լուսանկարը՝ Արա Կիլերի
«Ձկնավաճառներ՝ Ղալաթիոյ կամուրջին մօտ»,
© «Արաս» հրատարակչատուն

Հայ ձկնորսն ու կաղ ճայը

ՍԱՅԻՏ ՖԱՅԻԸ ԱՊԱՍԸՅԱՆԸ

ՍԵՒԱՆ ՏԵՅԻՐՍԵՆՃԵԱՆ

Ծնած է Պոլիս, 1976-ին, ապրտած է Երեւանի պետական համալսարանի Հայկական բանասիրութեան բաժանմունքը: Բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու Անդրանիկ Ծառուկեանի վերաբերեալ իր ատենախօսութեանը: Կը բնակի ու կը գործէ Պոլսոյ մէջ՝ աշխատակցելով Արաս հրատարակչատան, դասախօսելով Քատիր Հաս համալսարանին մէջ:

Պոլսոյ ձկնորսները՝ Միտեանը Սերքօն, Քարիտեզճի Միրիկը, Կումիկը եւ միւսները, զորս Երովխանով կը ճանչնանք, դեռ կը տեսնին Ի. դարակէսին ալ, գնդուած Գումգաբ- ուի մէջ, թաղի Ս. Յարութիւն եկեղեցոյ շուրջ: Ձկնորսներու եկեղեցին կայ դեռ՝ անոնց երկ-երկու լումայ նուէրներով պճնուած, բայց ձկնորսները ոչ ես են:

Տաճատ ռէյիս, Յուսիկ ռէյիս, Գրիգոր ռէյիս, Հայկ ուստա, Գէորգ ռէյիս... Անուն- ներ, որոնք 1950-ականներուն ծովափնեայ Գումգաբուէն կը սկսէին Մարմարա ծովն ակօսել՝ մինչեւ Իշխանաց կղզիներ, թերեւս աւելի հեռուները... Թերեւս մոռցուէին այդ անուններն ալ, եթէ չըլլար լուսանկարիչ Արա Կիւլէրի 1952-ին «Ժամանակ» օրաթերթին մէջ տպաւորիչ լուսանկարներով հրատարակած հարցազրոյցի շարքը, զոր առանձին հատորով մը 2010-ին տպագրած էր «Արաս» հրատարակչատունը:

Գումգաբուի հայ ձկնորսները կերպաւորած է նաեւ անուանի արձակագիր Սա- յիտ Ֆայիք Ապարչյանը (1906-1954): Ան ծնած է Ատափագար, ուր ալ ստացած է իր սկզբնական կրթութիւնը: Ապա Պոլսոյ ու Պուրսայի մէջ շարունակած է ուսումը՝ ընդունուելով Պոլսոյ համալսարանի թրքական բանասիրութեան ճիւղը: Շրջան մը, 1930-ականներուն, հետեւած է Կրքնուպի համալսարանի դասընթացներուն, սա- կայն շուտով վերադարձած է Պոլիս: 1935-1936 թուականներուն կարճ ժամանակ մը թրքերէն կը դասուանողէ Հալըճըօղլուի Գալֆայեան որբանոցին մէջ: Կենսագ- րութեան մէջ կը նշուի, թէ «աշակերտներուն վրայ հեղինակութիւն մը բանեցնել չկա- րենալուն հետեւանքով վեճ մը կը ծագի, ու պաշտօնէն կը հեռանայ»: 1938-ին Պուրկազ կղզիի վրայ Ապարչյանը ընտանիքը կը գնէ շքեղ ապարանք մը, որ այ- սօր արձակագրին տուն-թանգարանն է: 1945-ին կը հիւանդանայ. ախտաճանաչու- մը՝ լեռնակարծրութիւն: Իր օրերուն մեծագոյն մասը այլեւս կ'անցնի Պուրկազ կղզի: Բուժման նպատակով արտասահման ալ կ'ողտորուի՝ մէկ կողմէ շարունակելով նա- եւ ստեղծագործել: Կը մահանայ 1954-ին:

Սայիտ Ֆայիք ծանօթ է իր պատմութիւններով, սակայն հրատարակած է նաեւ բանաստեղծութիւններու ժողովածոյ մը, երկու վէպ, Ժորժ Միմենոնէն թարգմանու- թիւն մը եւ հարցազրոյցներու շարք մը: Հետեւեալ պատմութիւններ, որուն վերնագիրն է *Ermeni Balýkçý ile Topal Martý*, տեղ գտած է «Թաղին սրճարանը» ժողովածոյին մէջ (առաջին հրատ.՝ 1950): Թարգմանութիւնը կատարած են Մարտ 2011-ին «Եա- վիը Քրեւտի» հրատարակչութեան տպագրած հատորէն (էջ 98-101): Շեղագրով դրուած են այն բառերը, զորս հեղինակը բնագրին մէջ գործածած է հայերէնով: Իսկ լուսանկարները քաղուած են Արա Կիւլէրի «Գումգաբուի հայ ձկնորսները-1952» հատորէն («Արաս», Պոլիս, 2010):

Սեւան Տէյիբմենճեան

* * *

Նոյնիսկ տեսնուած է, որ կաղ ճայն ու ձկնորսը խօսին իրարու հետ: Կ'ապահովեցնեմ, որ նախ ճայը խօսք ըսած է, պիտի ըսեմ: Անհնար է, որ նախ ձկնորսը խօսք ըսէ ճային: Անոնք, որոնք կը փոխանցեն այս զրոյցը, ըստ հետեւեալի կը պատմեն երկխօսութիւնը.

Ճայը.

- ...

Չկնորսը.

- Պիտի լռե՞ս, կա՛ղ, առտու կանուխ...

Ճայը.

- ...

Չկնորսը.

- Համբերե՛... Տակաւին չհասանք նշանին:

Ճայը.

- ...

Չկնորսը.

- Աչքդ սիրեմ, կա՛ղ, լռե՛... Լռէ, որ ժամ առաջ հասնինք սա նշանին:

Ճայը.

- ...

Չկնորսը.

- Ծօ՛, ասքան շատախօսելոյդ նայինք նե՛ քաւական անօթի ըլլալու ես:

Ճայը.

-...

Չկնորսը.

- Ուրեմն, կեցի՛ր, ստարիտ մը կտրեմ:

Ճայը.

- ...

Չկնորսը.

- Շատ գլուխ պայթեցուցիր...

Ստարիտի գլուխ մը եւ միսերէ մաքրուած, պոչը դողացող ոսկրեայ կմախք մը նետեց ճային կողմը: Սկսաւ թիավարել: Քիչ վերջ մեր առջեւն էին մշուշի մէջ աճած ամայի կղզիները: Ճայը լռած էր: Ալ չէր խօսեր: Ուստի ձկնորսը ինծի դարձաւ.

- Չուկի ելլամ նե՛ նաւակը իսկոյն կը ճանչնայ, կը հետեւի ինծի: Նաեւ բախտաբեր թռչուն մըն է...

- Ինչո՞ւ կաղ կը կոչես, վարպե՛տ:

- Որովհետեւ կաղ է:

- Ի՞նչ եղեր է ոտքին:

Չպատասխանեց: Լռեցինք: Հովը ցամաքի հոտ մը բերաւ քիթիս: Մեզ շրջապատեց փտող ձկնորսի մը հոտը: Չկնորսը կը լռէր, կարծես նեղուած էր այսքան մը խօսած ըլլալուն: Չկնորս ըսածդ մէկն է, որ իր մէջ կը խօսի, պիտի ըսեմ, սա-

կայն սխալ է: Չկնորսը նոյնիսկ ինքն իրեն համար շատախօս չէ: Չեմ հանդիպած շատախօս ձկնորսի մը: Մարդը, որ շատախօս է, ձկնորս չէ: Եթէ ձկնորս է՝ շատախօս չէ:

Կարծես հետեւեալ երկխօսութիւնը կատարեցինք, երբ կը դիտէր իր շուրջը.

«Կը տեսնե՞ս Գընալըի քիթը»:

«Կը տեսնեմ»:

«Վերը ճերմակ հող մը կայ: Այդտեղն ալ կը տեսնե՞ս»:

«Ո՛չ...»:

Չուկը անդորրը կը սիրէ: Կը սիրէ մարդը, որ իրեն նման բերան ունի, սակայն լեզու՝ ոչ:

Դարձեալ գլխապտոյտ ունիմ: Անգամ մը ես ձուկի ելլե՞լ: Ի՛նչ խոշոր, խուլ, խոր ձայն՝ ծովուն ձայնը: Մարդ ի՛նչ փոքր է այս պզտիկ նաւակին մէջ: Օ՛հ, ցամաքը: Այնտեղ կան ձայներ, մարդիկ, աղմուկ: Ծառեր կան: Կան հովեր: Ի՛նչ անուշ է դէպի բացերը նայիլ ոտքերուդ տակ ունենալով պինդ հողը: Բայց խուլ ձայները, որոնք խոշոր բերնի մը շնչառութեան կը նմանին, լսել ծովուն մէջտեղը, նաւակի մը մէջ, երբ կաղ ճայ մը աչքի պոչով ձեզ կը կը լրտեսէ՝ վախ մը, սարսուռ մը կու տայ մարդուն: Երանի վերադառնալի՛նք: Երբ ոտքս ցամաք կոխեմ՝ զոհ պիտի մատուցեմ: Չո՞հ: Չոհը ի՛նչ սարսափելի, ի՛նչ բարբարոս բան մըն է, Աստուած իմ: Ինչպէ՞ս կրնան անասունները գլխատել մանուկներու, կիներու, աղջիկներու առջեւ: Ի՛նչ նախնական ասանդութիւն:

- Չուրերը շատ գէշ են: Դուսն ալ պիտի մարիս ուր որ է, վերադառնանք:

- Վերադառնանք...

Երբ հասանք Գումգաբուի սրճարանը, արեան տաք հոսանք մը խուժեց դէմքս: Օ՛հ, վերջապէ՛ս: Չկնորսը խստութեամբ երեսս նայեցաւ:

-Քեզի հետ դարձեա՞լ ձուկի ելլել, - ըսաւ,- դուն ջղային մարդ ես, ծօ՛:

Օրեր շարունակ ինձմէ խռովածի երետոյթ ունէր: Արդէն որմէ՞ խռոված չէր որ... Թերեւս սուգի մէջ էր ու լամբակին սեւ բան մը դրած էր: Իր բարեկամները՝

- Վարպետին ի՞նչը մեռաւ արդեօք: Չես ալ կրնար հարցնել որ մարդուն... Կրակ կը ժայթթէ,- կ'ըսէին:

Խիստ կը փափաքէի դարձեալ ձուկի ելլել, այդ տարօրինակ վիճակը վերստին գտնել: Միաժամանակ վախնալն ու երազելը սարսափելի հաճոյք մը կը պարզեւեր: Անգամ մը ես պէտք է ճաշակէի այդ հաճոյքը:

Տեսայ, երբ ծխախոտէ սաքի վերածուած եղունգներով կը փայլեցնէր կարթին լարերը:

- Ակոր աղա, - ըսի,- ձուկի՞:

Չպատասխանեց: Սրճեփին.

- Վարպետին սուրճ մը եփէ:

- Սուրճս խմած եմ, չեմ ուզեր:

- Չուկի՞, վարպետ:

- Հա, ձուկի... Ի՞նչ կայ որ:

- Ինձի ալ ա՛ն:

Վարպետն ալ երկրի վրայ առնելիք-տալիք, կարիքներ ուներ: Չելեպիէ մը հինգ-տասը ոսկի առնել նուաստացում չի նկատուիր որ...

- Բայց, -ըսաւ,- նաւակին մէջ (եթէ) մեռնիս նէ՝ չեմ վերադառնար:
 - Այդ օր անհանգիստ էի քիչ մը:
 - Նորէն պիտի անհանգստանաս, ուշադրութիւն մ'ըներ: Այս ջղայնութեամբ ցամաքին վրայ ալ հանգիստ չես կրնար ընել: Բան մը չ'ըլլար արդէն: Մեռնիս նէ ի՞նչ կ'ըլլայ որ: Պահը երբ գայ՝ ցամաքն ու ծովը միեւնոյնն է:
 - Կաղ ճայը ո՞ր է:
 - Մեռաւ:
 - Ինչպէ՞ս:
 - Չեմ գիտեր՝ ինչպէ՛ս: Առտու մը նշանին հասայ, որ... ճիշդ նշանին վրայ դիակը կը լողար:
 - Արդեօք դուն տեսնե՞ս ըսելով եկաւ ու նշանին հոն մեռաւ:
- Չպատասխանեց: Յանկարծ գլխուս մէջ ծագեցաւ այն միտքը, թէ լամբակին գտնուած սուզի լաթը ճային համար դրած էր:
- Այդ սելը միթէ ճայի՞ն համար դրիր, վարպե՛տ:
- Աչքերովը սեւեռեց աչքերս:
- Մաշալլահ, - ըսաւ,- ուղեղդ կ'աշխատի ինչպէս ցամաքին վրայ: Վախ չկայ, - ըսաւ:

Գուրգեն Մահարիի

Երկերի լիակատար ժողովածուն

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ

Հայագետ, թարգմանիչ, խմբագիր եւ ուսուցիչ: Ծնած է Մոնթեվիտո (Ուրուկուայ), 1964-ին: Աւարտած է Պուլեմոս Այրէսի Խրիմեան կրթական հիմնարկութիւնը եւ Պուլեմոս Այրէսի պետական համալսարանը: 2000-էն կ'ապրի Նիւ Ըրոզի: 2006-ին պաշտպանած է տղթորական ավարտաձառը Հայաստանի Գիտութիւններու ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտին մէջ՝ արժանթիմահայ համայնքի պատմութեան մասին: 1980-ին սկսած է աշխատակցիլ հայ եւ օտար մամուլին: Հեղինակ է հայերէն հինգ եւ սպաներէն մէկ հատորի՝ հայոց պատմութեան, գրականութեան, սփիւռքագիտութեան մասին: Թարգմանած է տասնվեց հատորներ:

Երկերու քննական հրատարակութիւններ կատարելու սովորութիւնը, շատ մը այլ բաներու շարքին, գրեթէ ամբողջութեամբ կորսնցուցեր ենք Սփիւռքի մէջ, թէւ ժամանակին աւելի շատ նման աշխատութիւններ կը կատարուէին եկեղեցական ոլորտին մէջ, առաւելապէս սահմանափակուած՝ մեր մատենագրական երկերուն: Հին շրջանի կողքին, արդի գրականութեան պարագային նման գործ մնացած է Հայաստանին, արդէն իսկ խորհրդային ժամանակաշրջանէն, ու ընդհանրապէս՝ պաշտօնական հաստատութիւններու ծիրին մէջ (Գիտութիւններու Ակադեմիա, Երեւանի պետական համալսարան, Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարան, Մատենադարան, Ս. Էջմիածին...):

Գուրգէն Մահարիի երկերու լիակատար ժողովածուն՝ տասնհինգ հատորով, որոնցմէ տասը արդէն լոյս տեսած է 2014-2016-ին, վերջին տարիներու պատկառելի երեւոյթ մըն է հայ գրականութեան, ինչպէս նաեւ գրահրատարակչութեան մարզին մէջ: Պատճառը այն է, որ այս աշխատանքը պաշտօնական կամ ակադեմական ծագում չունի, այլ կը բխի անոնց լուսանցքէն: Գրագէտին որդին՝ Գրիգոր Աճէմեան,

ձեռնարկած է նման աշխատանքի մը, որուն արմատները թաղուած են խորհրդային ժամանակաշրջանին մէջ, երբ ան որոշած է լքել գիտական ասպարէզը ու անցնիլ գրականութեան ոլորտ, հօր կէս թաղուած, կէս լռեցուած ժառանգութիւնը վերբերելու, անցեալ դարու գրական շղթային մէջ Մահարի օղակը վերականգնելու համար: Իր կենդանութեան օրօք, Մահարի տեսած էր հինգ հատորով ծրագրուած երկերու ժողովածուի մը առաջին երկու հատորները (1966-1967), բայց յաջորդ հատորները լոյս տեսած էին յետմահու. երրորդն ու չորրորդը՝ յաջորդաբար 1975-ին եւ 1979-ին, իսկ վերջին հատորը՝ 1989-ին, հեղինակին մահէն քսան տարի ետք: Բանիմաց ընթերցողը գիտէ, թէ խորհրդային տարիներուն հրատարակչական բարքերն ու գաղափարական սեղմումները ինչպիսի՞ հարցեր կը յառաջացնէին թէ՛ հեղինակի մը՝ ողջ կամ մեռած, եւ թէ՛ ընթերցողներուն: Այս հինգհատորեակին 23-ամեայ հրատարակութեան ողիսականը ցայտուն օրինակներէն մէկն է, որ մնացած է որպէս տխուր ժառանգ այդ օրերէն: Ներկայ լիակատար ժողովածուն, ընդգրկելով անոր նիւթերը, նաեւ այդ ժառանգին մէջ թափանցած «ժամանակի շունչը»՝

ներքին կամ արտաքին գրաքննության արդիւնքը բացայայտած է իր բոլոր երեսակներով:

Եթէ ընթերցողը յօժարի քով-քովի դնել խորհրդային հինգ հատորները եւ յետխորհրդային ցարդ լոյս տեսած տասհատորեակը, արդէն միայն բովանդակութեան իմաստով պիտի տեսնէ, թէ քանակական ու որակական ի՞նչ հիմնական տարբերութիւն գոյութիւն ունի: Այլ չենք խօսիր այն փաստին մասին, որ Գ.ր. Աճեմեան ո՛չ միայն ձեռնարկած է իր հօր հրատարակած կամ անտիպ մնացած իւրաքանչիւր միաւոր լոյս աշխարհի հանելու եւ ի մի բերելու շնորհակալ գործին, ինչ որ ինքնին մեծածաւալ աշխատանք մըն է, այլ մանրակրկիտ ծանօթագրութեան, որ կ'ընդգրկէ նաեւ փաստալից ու շահեկան բովանդակութեամբ օժտուած ուսումնասիրութիւններ՝ իւրաքանչիւր հատորի վերջաւորութեան:

Գիտել տանք նաեւ, որ Աճեմեանի աշխատանքը՝ հօրենական վաստակը ամփոփելու, միաժամանակ հօր յիշատակին խունկ ծխել չէ, այսպէս ասած՝ որդիական «պաշտամունքային» մեկնակէտով, այլեւ՝ զիտական լուրջ աշխատանք, որ կրնար ստորագրուիլ ուրիշ անունով, եւ ընթերցողը պիտի չիմանար, որ մնան գործ Գրիգոր Մահարիի որդին իրագործած է: Առարկայական այս մօտեցումը, արդարեւ, առանձին շեշտադրութեան արժանի է:

Ընթերցողը պիտի նշմարէ, որ այս տասնհինգ հատորներուն ետին ո՛չ պետական պատուէր կայ, ո՛չ հաստատութենական կամ անհատական հովանաւորութիւն, այլ պարզապէս Ի. դարու հայ գրականութեան կարեւոր անունի մը գրական ժառանգութիւնը ամբողջութեամբ, պատշաճ մակարդակով եւ վայել կատարելութեամբ ԻԱ. դարու նոր ընթերցողին բերելու կամեցողութիւնը: Այդ ուղղութեամբ, անհրաժեշտ է նշել, որ Գրիգոր Աճեմեանի 40ամեայ տքնաջան, ամբողջ խմբագրական կազմ մը փոխարինող աշխատանքին արգասիքը, թերեւս չ'արժանանար լոյսի գալու, եթէ չգտնուէր հրատարակչատուն մը, յանձին «Անտարես»ի, որ ստանձնէր այսպիսի ծաւալուն ծրագրի մը հայրութիւնը ընել այսքան կարճ ժամանակամիջոցին: Խորհրդային օրերու 23 տարի տեսած հինգ հատորներուն դիմաց՝ 3 տարիէն տասը հատոր, ի հաշիւ գալիքներուն, որոնց հրատարակութիւնը նախատեսուած է 2017-ի ընթացքին:

Այս շարքը իսկական *աշխատասիրութեան* նմոյշ մըն է՝ բառիս բուն իմաստով, արժանի հայաստանեան թերեւս քիչ մը մաշած դարձուածքին՝ «զիտական սխրանք»:

Աշխատասիրողին որպէս վարձատրութիւն, կը մնայ միայն, որ ժողովածուին բուն հասցէատէրը՝ ընթերցողը, տէր կանգնի անոր:

Հարցազրոյց Գրիգոր Աճէմեանին հետ

ՎՐԵԺ-ԱՐՄԵՆ

**ՎՐԵԺ-ԱՐՄԵՆ
ԱՐԹԻՆԵԱՆ**

Ծնած Գահիրէ, Եգիպտոս, 1940-ին: Մոնթրէալաբնակ 1966-էն ի վեր: ճարտարապետ (Պսակատր - B. Arch. Գահիրէի համալսարանէն, 1964, Մագիստրոս - M.Arch. Մոնթրէալի Սըքկիլ համալսարանէն, 1969): Մասնագէտ՝ մասնագրեբոլ խմբագիր (specification writer): Մասնագիտական յօդուածներ՝ զանատական անգլերէն ու ֆրանսերէն թերթերու եւ պարբերաթերթերու մէջ: Գրող, հրապարակագիր («Յուսաբեր», «Հայաստան», «Հայրենիք», «Հորիզոն», «Դրօշակ» եւ այլն): Խմբագիր «Հորիզոն» շաբաթաթերթի (1981-1991) եւ ամոր ամսական գրական յաւելումով (1984-2009): Հեղինակ Ոստայն 1 (1987), Ոստայն 2 (1988), Ոստայն 3-Հարորդութիւն (1999) Ոստայն 4-Իմ ուղեպատումը (2013

Չորս տասնամեակէ ի վեր մեծանուն գրողին՝ Գուրգէն Մահարիի զուակը՝ գրականագէտ Գրիգոր Աճէմեան¹ նուիրուած է հօրը աւանդը բոլորիս ժառանգութիւնը դարձնելու մեծ գործին: Ան սիրով ընդառաջեց հարցազրոյցի մեր հրաւերին, հարցազրոյց, որ կը միտի ոչ միայն Մահարիի դէմքը ալ աւելի պայծառացնելու, այլեւ մանաւանդ ծանօթացնելու արդէն մեծավաստակ որդին, որ իր պարտականութիւնը կատարեց ու կը կատարէ տակաւին իր հօր թէ իր ժողովուրդին նկատմամբ:

Գրիգոր Աճէմեան
Լուսանկարը՝ Բիայնայի

¹ Մայրը՝ Օֆելիա Աւագեան (ատամնաբոյժ, ինքնուս նկարիչ): Գրիգոր ամուսնացած է Նելլի Բաղրամեանի հետ, ունին երկու զուակ՝ Գուրգէն ու Նոնա եւ երեք թոռ՝ Բիայնա, Արամ եւ Հայկ:

«Չաւատացէք գրողին, նրա խղճին - հաւատացէք, որ լաւ գրողը չի կարող վատ ուսուցիչ լինել...»

- Չեր հօր տազնապալի կեանքը ի՞նչ ազդեցութիւն ձգած է ձեր վրայ, ձեր կեանքի տարրեր ժամանակներուն, ձեր կեանքը ի՞նչ ընթացք ստացած է ըստ այնմ:

Մանկութիւնից վարժուել եմ, որ ծանօթ գրողի զաւակ եմ: Երբ մարդիկ կարեկցանքին խառն հետաքրքրութեամբ հարցնում էին, թէ ո՞վ է քո հայրը, պատասխանում էի.

- Հայրս ժողովրդի թշնամի է...

Ինչ է «ժողովրդի թշնամի»-ն, չգիտէի: Առաջին պատկերացումը ստացայ, երբ գուլագից վերադարձաւ քեռիս եւ գնացիք պապիս գերեզմանը, որը դազախըստանեան ազատ քարտից յետոյ կարճ ժամանակից մահացել էր: Քեռուս խօսքերով՝ Ստալինը դահիճ էր, իսկ նրա կարգերը... Ես բերանբաց լսում էի եւ մտածում.

- Ահա՛ ժողովրդի թշնամին...

Բարդոյթներ չեմ ունեցել անհայր մանկութեան համար, ընդունել եմ այն որպէս անվիճելի իրականութիւն: Այլ կերպ լինելու մասին չեմ էլ մտածել:

...Դպրոցական ամառային արձակուրդներս անց էի կացնում հայրական Անուշտատիս մօտ: Պատերազմի տարիներ էին, բայց տատիկներն ընդունակ են հրաշքների: Ամէն օր կէս բռով չամիչ էր տալիս: Յայտնաբերեցի, որ պահում է «դութիկում»: Կափարիչը թեթեւ չէր, բայց կարողանում էի բացել: Երբ տատական սեփականութեան պաշարը սպառուեց, ձեռքս կպաւ ինչ-որ գրքերի: Գուրգէն Մահարի, Մանկութիւն... Սկսեցի թաքուն կարդալ: Հիմա կ'իմանամ, ով է ժողովրդի թշնամին...

Իմ պատկերացումները խառնուեցին: Քեռիս տեղաւորում էր այդ շրջանակներում, բայց գրքում ժողովրդի շնամու փոխարէն տեսայ իմ տարիքի, ինձնից էլ փոքր իմ ազգանունով հօրս, իսկ «Անուշ մայրիկը»... սպասիր, չէ՞ որ սա պարզապէս տատս է...

...1951, Մոսկուա: Դիմում եմ տալիս արհեստից որեւէ հիմնարկ ընդունուելու համար: Որեւէ՛: Միայն արհեստից: Մայրս ինձ դրեց այդ ուղու վրայ.

- Հայրդ ի՞նչ տեսաւ, որ դու ինչ տեսնես:

Անփորձ եմ: Ստելը մտքովս չի անցնում: Առաջին իսկ ընդունող յանձնաժողովը գործերս յետ տուեց.

- Դուք կարճատես էք...

Ես նայեցի կողքիս ակնոցաւոր հրեայ պատանիներին եւ ամէն ինչ հասկացայ...

Մենտէլէտի հիմնարկին համար նոր հայր էի հնարել: Դէ, մտածում էի, որտե՛ր էրեւանը, որտեղ Մոսկուան...

Ա. տպ., 2014 Բ. տպ.) եւ Ոստայն 5-Նամակապատում (2016) ժողովածուներուն, խմբագիրը՝ Հայաստանի պատմական ատլաս /Historical Atlas of Armenia-ին (1987), եւ խմբագրի երկու օգնականներէն մէկն ու գեղարուեստական խմբագիրը Հ3Դ Յուշամատեն/ այլոմ-ատլասին (Ա.հատ. 1992 եւ Բ.հատ. 2001): Անդամ՝ Համազգային հայ կրթական եւ մշակութային միութեան Կեդրոնական վարչութեան (1998-2006): Արժանացած Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան Մետրոպ Մաշտոց շքանշանին:

Վերցրեցին գործերս: Քննութիւններս՝ զաւառական «նացմենի»² մանրավէպեր էին: Բայց դա ուրիշ նիւթ է, որի ժամանակը դժուար թէ գայ...

Ընդունուել եմ ատոմի տրոհման կաճառ: Չարմանալի բան: Շուրջս ոչ մի հրէական դէմք: Կարդում եմ ազգանունները... Իվանով, Կրուզով ...Չարմանալի բան... Միակ նացմենն եմ...

Մէկ շաբաթ անց կանչում եմ պաշտօնէութեան բաժին:

- Դուք տեղափոխուած էք այլ կաճառ...

Ես՝ իմ ռուսերենով՝

- Կան պայմանական ընդունուածներ... իսկ ես ուսանող եմ...

Մեւ ակնոցիս սեւեռուն նայում է ...զօծ-ակնոցը.

- Ձեր կենսագրական տուեալները... կամ կաճառը, կամ... Երեւան:

Հարցն այնքան կաճառի մէջ չէր, որքան վիրաւորանքի: Ատոմ չեմ տրոհի, ապակի կ'եփեմ, բայց Երեւան չեմ վերադառնայ կոտր ընկած վաճառականի նման...

1953... Մահացաւ ժողովուրդների հայրը: Սգում է ողջ երկիրը, սգում է Մոսկուան: 20 տարեկան եմ: Չեմ սգում, բայց չեմ էլ կիսում յանցաւոր մտքերով: Տասնամեակներ անց միայն պէտք է կարդամ, որ այդ օրերին 35 տարեկան Սիլվան շաբաթներով լացել է աղի արցունքներով եւ դուրս չի եկել սեւ շորերից: Յայտնաբերել քեզ նման տհասին՝ փոքր մխիթարանք չէ: Մանաւանդ եթէ նրա ազգանունը Կապուտիկեան է:

Հիմնարկի առաջին յարկում այբբենական բաժանմունքներով փայտէ, հասարակ յարմարանք կար պատից առկախ, որը ստուգում եմ ամէն մտնելուց եւ դուրս գալուց: Վերին առաջին բնիկից³ («Աճէմեան») մի անգամ հանեցի անձանօթ ձեռագրով կապտատուն մի ծրար.

«Միրելի Գուրիս...»:

Ես գիտէի, ում համար եմ Գուրիս: Մեր մէջ գնաց յանցաւոր մի նամակագրութիւն, որի համար չեմ ներում ինձ: «Միրիականի» ընթերցողը գիտի, թէ ինչ ծանր պայմաններում է եղել Մահարին: Այդ մասին նա ինձ բաց չգրեց, իսկ ես «չհասկացայ»:

Ամենամեծ մեղքը, որը հանգիստ չի տալիս ինձ...

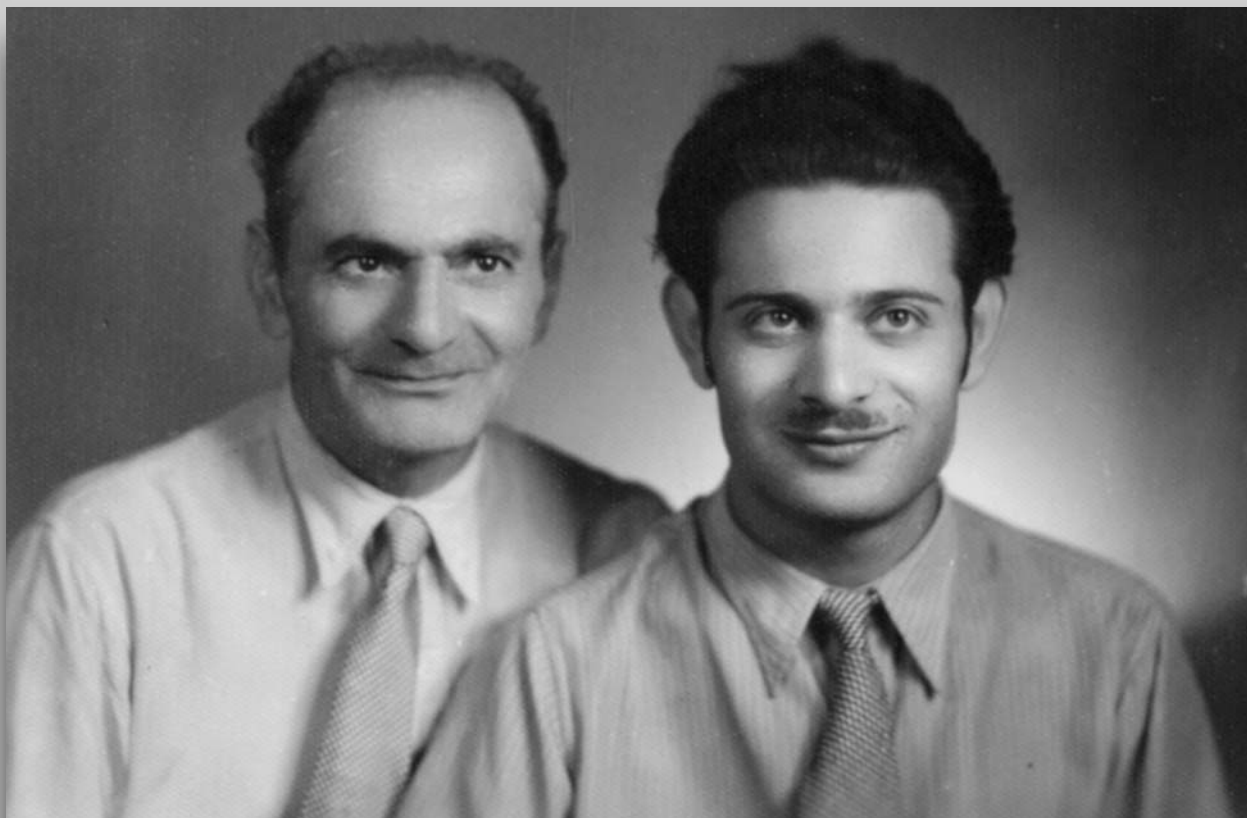
- Պահուած եմ այդ նամակները, հրատարակուած եմ:

- Ո՛չ, չեն պահպանուել:

- Ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս ծագեցաւ ձեր մտքին մէջ ձեր հոր վաստակը արժեւորելու այդ այնքան կարեւոր գործին նուիրուելու գաղափարը: Արդեօք ձեր հոր կենդանութեան այս մասին խօսած էք իրարու հետ:

² Ազգային փոքրամասնութեան պատկանող մարդ (ռուսերէն յապատուած բառ):

³ Այսինքն A տառի բունը, բաժանմունքը:

Հայր եւ որդի, Գուրգէն Մահարի եւ Գրիգոր Աճէմեան
Լուսանկարը՝ Գուրգէն Եկարեանի, 1955

...Ամենամեծ մեղքը, բայց ոչ միակը: Կա՞յ մէկը, որն ի վիճակի է ամփոփել ան-
ցած ճանապարհի մեծ ու փոքր...

Ես պէտք է լինէի նրա կողքին, լինէի Էկկերման⁴, լինէի Չերտկով⁵ եւ տայի նրան
իմ անհաշի հարցերը, որոնք այսօր տալիս եմ երագում եւ հանգստացնում ինձ, թէ
ստանում եմ ճիշդ պատասխաններ...

...1956: Վերադարձել եմ Երեւան: Աշխատում եմ քիմիաբանութեան հիմնար-
կում: Մեծ նախասիրութիւնս գրականութիւնն է: Խրոշեւեան ձնհալը հնարատրու-

⁴ Յովհաննէս Պետրոս Էկկերման (1792-1854), բանաստեղծ, գրականագէտ, Գեօթի անձնական
քարտուղարը, հեղինակն է *Ջրոյցներ Գեօթի հետ* աշխատութեան:

⁵ Վլադիմիր Չերտկով (1854-1936), հասարակական գործիչ, հրապարակախօս, Լ. Տոլստոյի
անձնական քարտուղարը, հեղինակն է ռուս գրողի մասին քառահատոր յուշերու:

քին տուեց ծանօթանալ իսկական գրականութեան հետ: Առանձնապէս տարուած են «ախտեան» երկրի՝ ամերիկեան գրականութեամբ: Երեկոներն անցկացնում են նրա հետ: Խմում իմ բաժին «սեղանի սպիտակը» եւ շատախօսում նոր գրքերից:

Ոչ քաջալերում է, ոչ դատապարտում: Բայց հաւատում է, որովհետեւ տալիս է կարդալու այս յօդուածը կամ այն պատմուածքը, որը լոյս պէտք է տեսնէր յաջորդ օրը:

Չգում են, որ տարբեր է շրջապատի գրողներից, բայց միայն այդքանը: Մեծ լինել չէր կարող: Ոչ ամերիկացի էր, ոչ ռուս: Իմ չափանիշներով՝ պարզապէս ինքնատիպ գրող էր:

Հաւատում էր: Թախթին նստած քանի անգամ ասել է.

- Սրանով դո՛ւ ես գրադուելու:

«Մա»-ն պէտք է որ թախթում հաւաքուող արխիւը լինէր:

Չեն ընդունել այդ խօսքերն իբր առաջարկ կամ հրաւեր: Չէ՞ որ աշխատում էի մասնագիտութեամբ, իսկ գրականութիւնը... կարդալու համար է:

Մի բանում այսօր ես ինձ վարձատրուած եմ զգում: Երբ նամակներում հանդիպում են այս կամ այն օտար հեղինակին, որի չճարուող գիրքը ես եմ տուել նրան կամ որի մասին խօսել ենք...

Այնքան էի տարուած Ֆոլքներ-Հեմինկուէյով, որ «Այգեստանների» դրաման անգամ խորութեամբ չընկալեցի, բաց թողեցի մեծ վէպի յայտնութիւնը:

...1969-ին մահացաւ: Մտածեցի, որ 66-ը փոքր տարիք չէ. այդ հիմա, 84-ի «բարձունքից» եմ հասկանում, թէ որքան մտայղացումներ չիրականացան, հիմա եմ հասկանում, որ նա այրուեց երազ-այգեստաններում: Ու նորից վիրատրուածութեան զգացումը: Նրան մոռացել են, խոստացուած գրքերն ու ծրագրուած հատորները լոյս չեն տեսնում, յետմահու գրական կեանքը չկայ:

Ես սկսեցի «պեղումները»: Աշխատում եմ արդէն գործարանում, իսկ գործարանը ոչ մի կերպ չի համատեղում գրադարանի հետ, իսկ գրադարանը դարձել է արդէն նորնախասիրութիւն, աւելին՝ հիւանդութիւն:

Գերազոյն սովետի նախագահութեան նախագահը Նագուշ Յարութիւնեանն էր: Նրա մայրը եղել էր կառավարիչը նախախորհրդային որբանոցի, որտեղ պահուում էր Մահարին:

- Եթէ անցնես իմ մօտ աշխատանքի, կ'ունենաս քեզ անհրաժեշտ ազատ ժամանակը..

«Անառակ որդին» վերադարձաւ «տուն»: Մայրս ճիշդ չէր, բայց ուրիշ խորհուրդ տալու իրաւունք այն տարիներին նա չուներ:

- Ի՞նչ փուլերէ անցաւ այդ աշխատանքը, եւ ի՞նչ դժուարութիւններու հանդիպեցաք: Որեւէ օգնութիւն ստացա՞ք հարազատներէ, բարեկամներէ, մտաւորականներէ:

«Փուլերը» ենթադրում են ծրագրուած աշխատանք: Այդպիսին չի եղել: Նման-

Գուրգեն Մահարի, Ուիլիամ Սարոյեան, Մարտիրոս Սարեան
Լուսանկարը՝ Անդրանիկ Քոչարի, 1960

ուել եմ ծովում յայտնուած լողորդի, որը չգիտէ, թէ ե՞րբ կը հասնի ցամաք եւ կը հասնի՞՝ արդեօք: Խորացել, խրուել եմ, բայց վերջը չեմ տեսել: Սկսել եմ նախախորհրդային մամուլից, առանց տարբերելու ռամկավար մամուլը դաշնակցականից: Եւ լաւ է, որ չեմ տարբերել, այլապէս բաց կը թողնէի միակ հրապարակումը դաշնակցական «Հորիզոն»-ում:⁶ «Սկսել» բառը նաեւ ժամանակագրական էր: Ամենավաղը 1917-ն էր: Թերթել եմ խառը: Այդ «խառը» համակարգի վերածելու համար պէտք էին գիտելիքներ, որ չեմ ունեցել: Թերթել եմ անգամ նախախորհրդային «կարմիր» մամուլը: Ապարդիւն...

Ջգաջի, որ երկրի խորհրդայնացումը հեշտացրեց գործս: Բազմակուսակցական մամուլին փոխարինեց միակ համայնավարը, բայց դրա փոխարէն լայնա-

⁶ Թիֆլիս, 1909-1918:

ցան աշխարհագրական սահմանները: Երեւան, Լեւոնական, Թիֆլիս, Պաքու, Մոսկուա... Գործն աւելի բարդացաւ, երբ սկսեցի լողալ Սփիւռքի մամուլում: Աստիճանաբար պարզեցի իմ առջեւ դրուած խնդիրը՝ բաց չթողնել ոչ միայն հեղինակային հրապարակումները, այլև նրա մասին յօդուածները, գրախօսականները, յիշատակումները...

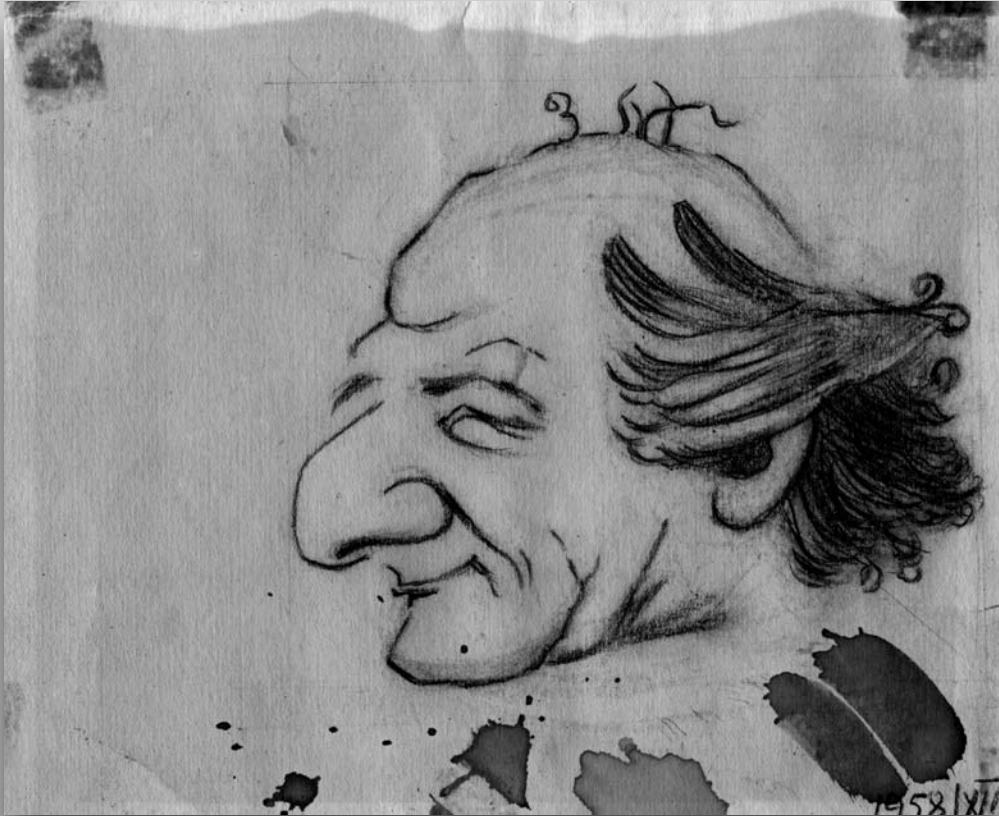
Քառասուն տարուց աւելի «ազատ» ժամանակս անց եմ կացրել հանրային ու ակադեմիայի, գրականութեան ու պատմութեան թանգարանների գրադարաններում, արխիւներում: Արտագրել եմ հազարաւոր նիւթեր, տանը մեքենագրել դժուարութեամբ ձեռք բերուած հայատառ գրամեքենայի վրայ: Ունեցել եմ եւ ռուսականը...

Անձնական դժուարութիւններն ուղեկցուել են հասարակականով: Ապրել եմ քաղցի, ցրտի, մթութեան ու դարաբաղեան պատերազմի տարիներ: Եղել է շրջան, երբ դադարեցրել եմ պրպտումները, նաւթի լամպի լոյսի տակ քանի՛ տրորդ անգամ թերթել եմ փիքուիքեան ակումբի լոնտոնցու, իսպանացի իտալկոյի ու չեխ «ապուշի» արկածները: Մթութեան մէջ գտել եմ ինձ հանգիստ չտուող հարցի պատասխանը՝ քանի կը մնայ՝ հայ ժողովուրդը, կը մնայ եւ Մահարին, իսկ եթէ կորչի ժողովուրդը, քանի՞ կոպեկ կ'արժենայ Մահարին, ուր մնաց թէ՛ քո աշխատանքը...

Խառնափնթոր են տողերս, կարդում եմ, խմբագրում եւ նորից... Ինչպե՞ս ամփոփես կեանքդ, որ տուել ես մահարիական աշխարհին... Արել եմ այն, ինչ արել եմ, թող ուրիշները դատեն...

Օգտուելով հարցից եւ առիթից՝ ուզում եմ յայտնել առաջին շնորհակալութիւնը Գուրգէն Մահարուն, որը վերադարձրեց ինձ գրականութիւն, բարդացրեց, բայց իմաստաւորեց կեանքս: Երկրորդ շնորհակալութիւնը, թող տարօրինակ չթուայ... Սթիւ Ճոպսին: Առանց համակարգիչի, ես կ'ունենայի հազարաւոր գրառումներ, որոնց օգտագործումը կը լինէր անհնարին: Հիմա եմ հասկանում, թէ ինչու հնարաւոր դարձաւ մէկ մարդու կողմից իրականացնել գրողի երկերի լիակատար ժողովածուի հրատարակութիւնը, մի գործ, որով նախկինում զբաղուել են հիմնարկներ եւ խմբագրական ծանրակշիռ անձնակազմեր: Շնորհակալութիւն «Ազգ» թերթի խմբագիր Յակոբ Աւետիքեանին: Մահարիական յօդուածների հետետողական հրապարակումը թերթի էջերում նպաստեցին գրողի բազմակողմանի ու նորովի ընկալմանը եւ հող պատրաստեցին, որ ես բաց աչքերով տեսնեմ իմ գործի իրականացումը: Շնորհակալութիւն «Անտարես» հրատարակչութեան տնօրէն Արմէն Մարտիրոսեանին, «հայաստանեան» խմբագիր Արքմենիկ Նիկողոսեանին, «սփիւռքային» խմբագիր Վարդան Մատթոսեանին: Եւ վերջապէս շնորհակալութիւն Նելլի Բաղրամեանին, որն իր «այո»-ն ասաց քիմիագէտին, բայց ստիպուած եղաւ կիսել կեանքը որոնումներից անբաժան գրականագէտի հետ... Նման «թիւով» պարտութիւնը բացառուում էր...

Վերջին «գրականագէտն» էլ է հետաքրքիր: Չեմ յիշում ո՞ր թուականին պաշտպանեցի բանասիրական գիտութիւնների թեկնածուի թեզը՝ Մահարի-Եսենին: Աշխատանքը կէս տարի խլեց: Կոչումը պէտք էր նոր աշխարհ ոտք դնելու, լուրջ ընդունուելու համար: Հիմա, երբ հասել եմ մարաթոնի վերջնագծին, եթէ յանկարծ

Գուրգեն Մահարի
Գործ՝ Վարդան Աճեմեանի, 1958

ասուի, թե պարոն կամ ընկեր Աճեմեան կամ Գրիգոր, քեզ տրուում է բանասիրական դոկտորի կոչում կամ թէկուզ ակադեմիկոսի քղամիդ, երդում եմ անցեալ տասնամեակներով, կը հրաժարուեմ, քանի որ դա արդէն ոչինչ չի աւելացնի իմ գործին:
Ինչպէս նաեւ ձեռական պատկանելիութիւնը գրողների կաստային:

— *Հետաքրքրական է գիտնալ բոլոր այդ ծանօթագրութիւններու տեղեկութիւնները ինչպէ՞ս կրցաք ճարել: Գուրգեն Մահարին ինք որեւէ արխիւ ունէ՞ր այդ առընչութեամբ, յատկապէս այն դէմքերուն ինքնութեան վերաբերեալ, դէմքեր՝ որոնց ծածկաբար անդրադարձած էր իր գրութիւններուն մէջ:*

Չնայած ծածկագրուած այլ հերոսներին՝ հարցի ուղղուածութիւնը դէպի «Ծաղկած փշալարերն» է: Նման հեղինակային արխիւ չի եղել եւ հարցին կարելի է տալ

աստյթային պատասխան՝ փնտռողը միշտ կը գտնի: Բայց երեք տողանոց հարցին երեք բառով պատասխանելը յարմար չէ, անյարմար է, ուրեմն ընդարձակենք հարցի սահմանները, մանաւանդ որ դրա հետ էր կապուած գործի հիմնական դժուարութիւններից մէկը:

Բնականոն կեանքով ապրած գրողի արխիւը կուտակուած է աստիճանաբար, օր-օրին: Կան գրողներ, որոնք կեանքի վերջում, չվստահելով արխիւային աշխատողներին, իրենք են կարգի բերում իրենց արխիւը: Մշտապէս ժամանակի պակասութեամբ, գրական անսպառ մտայղացումներով ապրող Մահարին այդ առումով ոչինչ չի ձեռնարկել, վստահել է ժամանակին, սերունդներին, գուցէ եւ... «սերնդին»:

Գուրգէն Մահարու 1917-1936 թթ. արխիւը չի պահպանուել: Բռնադատութիւնից վերադառնալուց յետոյ այն սկսուել է զերոյից: Ես էլ եմ սկսել զերոյից, որովհետեւ յետսիբիրեան արխիւը եղել է ինձ անհասանելի: Բայց զերոյից սկսելն ունեցել է, գոնէ իմ համար, իր դրական կողմը: Եթէ յենուէի որեւէ պակասատր արխիւի վրայ, կարող էի սահմանափակուել դրանով: Հիմա, երբ նախախորհրդային ու խորհրդային մամուլից, այլ արխիւներից հաւաքուել ու փրկուել են բազմաթիւ գեղարուեստական ու հրապարակախօսական ստեղծագործութիւններ, եւ մէկը միւսին են յաջորդում գրողի երկերի լիակատար ժողովածուի հատորները (տասընհինգից արդէն տասը), կարող եմ վստահօրէն պնդել, որ շատ քիչ նիւթեր են մնացել «դրսում»՝ հիմնականում թերթերի ու ամսագրերի չպահպանուած համարներում: Այս աշխատանքի հետ միաժամանակ «ձեռքի հետ» «ոտի վրայ» պատրաստուել են եւ կենսամատենագիտական երեք հատորները: Կենսամատենագիտութիւնն ամբողջացնելու համար առաջին անգամ օգտագործուել են ՊԱԿ-ի նիւթերն, այլ անձանց նամակներն ու օրագրերը:

Գուրգէն Մահարին օրագրեր չի պահել, «հետագայի» համար գրառումներ չի արել, առօրեայ նիւթերն ու գրառումները տեղնուտեղը վեր է ածել գրականութեան՝ մանրապատում-քանդակների կամ նամակների ժանրերով:

Շատ գրողներ մեքենագրում են իրենց նամակները, եւ նրանց արխիւներում ձեւատրում է եւ նամականին: Կան եւ այնպիսիք, որոնք մեքենագրում են անգամ ստացուածները... Նման շոյալութիւններ չի ունեցել Մահարին, եւ նրա նամակները ցրուել են աշխարհով մէկ: Կապեր են հաստատել Շահան Շահնուրի, Արամ Հայկազի, Անդրանիկ Անդրեասեանի, Մառի Աթմաճեանի ու շատերի հետ, հաւաքել են հազարի մօտ նամակներ, բայց վստահութիւնը, որ քչերն են մնացել «դրսում», չուներ: Հատ ու կենտ են մինչեւ 1936 թուականը կրող նամակները, չեն յայտնաբերուել Վ. Սարոյեանին, Զաւէն Սիւրմէլեանին, Ա. Ծառուկեանին, Սիրան Սեգային, Ա. Ալիքեանին, Արամ Արմանին, Վեհանոյ թէքեանին, Մ. Թարիգեանին, Ա. Շիրազեանին, Յակոբ Սիրունուն, Յարութիւն Հելվաճեանին, Ս. Ռշտունուն (Լոս Անճելոս), Լեւոն Մարտիրոսեանին (Ֆրեզնօ), Սահակ Բարսեղեանին (Պուէնոս Այրէս), Թաքրիգի Յարութիւն (Հալէ֊պ... Հալէ֊պ...) եւ դեռ ով գիտէ ում գրուած նամակները: Օգտուելով առիթից ուզում եմ դիմել Սփիւռքի իմ հայրենակիցներին, ովքեր կարող են օգնել այդ հարցում, չզլանալ իրենց օգնութիւնը՝ տասընչորսերորդ եւ տասնհինգերորդ հատորների նամականին հնարաւորինս ամբողջ-

ջացնելու գործում: Ցանկացած ամենափոքր իսկ լրացումը կը լինի խիստ արժեքատուր, քանի որ Մահարու նամակագրութիւնը բնական շարունակութիւնն է նրա արձակի, վերջինն է քսաներորդ եւ առաւել եւս ե-մայլնների մեր դարերում եւ, չափազանցութիւն չի ասելը, անկրկնելի է հայ գրականութիւնում:

— *Ինչպէ՞ս գնահատուեցաւ ձեր այս կոթողական աշխատանքը՝ Հայաստանի մէջ թէ Սփիւռքի: Կրնա՞ք զայն ներկայացնել իր ամբողջական պատկերով:*

Հարցի պատասխանում ժամանակն է եւ հասարակութիւնը, որոնք հեռացել են գրականութիւնից: Հայաստանում «թաք-թուք» զանգուածային լրատուամիջոցներ (կարծեն միայն մէկը...) նկատեցին «կոթողական աշխատանքը» եւ տեղեկատուութիւնից այն կողմ չանցան: Աւելի շուրջ գտնուեց հեռուստատեսութիւնը: Տարբեր ալիքներով կազմակերպուեցին հաղորդումներ, հարցազրոյցներ:

Գրական աշխատօրհր... Մահարու մահից անցած կէս դարում շատ բան մնացել է նոյնը: Այդ կէս դարում, չնայած իմ բազմաթիւ միջանկեալ հրապարակումներին, ոչ ոք գրականութեան հիմնարկից կամ Գրողների միութիւնից չհետաքրքրուեց, թէ տղայ ջան, ինչո՞վ ես գրադուած... «տղան» սպիտակեց, իսկ լոյս տեսած տասը հատորներից եւ ոչ մէկը չգրախօսուեց: Յետխորհրդային տասնամեակներն անգոր գտնուեցին մաքրելու գրական աւզեան ախոռները: Հասարակարգը փոխուեց, բայց կարծրացած մտածողութիւնը եւ աւանդոյթները, յատկապէս գրական աշխարհում, պահպանուեցին: Պարզուեց, որ միայն սոցիալիստական ռեալիզմը չէր, որ խանգարում էր ճշմարիտ գրականութեանը եւ նոր անունների յայտնութեանը, այլ թոփչեանական ՀԳՄ-ն, որն այսօր էլ կրում է նոյն ցուցանակը եւ ժառանգել է նոյն աւանդները: Համայնավար հասարակարգը դատապարտուեց խօսքով, բայց ոչ գործով: Վկայ՝ մայրաքաղաքի կենտրոնում ձգտող Նաիրի Չարեանի ու Հրաչեայ Քոչարի, ստալինեան դարաշրջանի մատնագրերի հեղինակների անուններով փողոցները...

Շեղուեցի...

Անտարբերութեան այդ ֆոնի վրայ գնահատելի էր Ժիրայր Մալխասեանի հրապարակումը Nouvelles d'Arménie պարբերականում, որը լոյս տեսաւ եւ իտալերէն: Հարցազրոյց վերցնելու համար նա չզլացաւ ժամանել Երեւան: Այս հարցազրոյցն էլ ինքնին մի վկայութիւն է Սփիւռքի աւելի մեծ հետաքրքրութեան՝ մեր գրական խոհանոցով եւ ֆիրմային «ճաշատեսակներով»: Ապրում եմ Երեւանում, բայց շարքային արձագանգներ ստանում՝ աւելի շատ Սփիւռքից:

— *Մահարիի արձակէն կամ բանաստեղծութիւններէն կա՞յ էջ մը որ Ձեզ յատկապէս տպաւորած է:*

Մահարու արխիւում պահպանուած է միակ մի ծոցատետր: Գրառումներ, որոնք պէտք է դառնային բանաստեղծութիւններ: Իմ ուշադրութիւնն գրաւեց անտիպ երկու տող.

Երջանիկ է նա, ով այս աշխարհում
Կրեց իր հոգում մի երկրորդ աշխարհ...

Յաճախ են մարդիկ հարցնում, ես ես ինքս էլ եմ ինձ հարցրել՝ այդ ինչպե՞ս կոսի-
ուած յեղափոխականները, ֆիզիքապէս անհամեմատ ուժեղ անձինք չդիմացան
գուլագի փորձութիւններին, քաղուեցին անգերեզման, կամ վերադարձան կէս-մար-
դու կարգավիճակով, իսկ բանաստեղծ Մահարին վերադարձաւ աւելի բիրեղա-
ցած գրչով ու հարստացած հոգով: Գաղտնիքը այդ երկու տողերի մէջ է, որոնք
լիակատար ժողովածուի առաջին հատորում զբաղեցրին առանձին էջ: Ոչ մի բո-
ւալէ նա չմոռացաւ իր կոչումը՝ նուիրուածութիւնը գրականութեանը, եւ բոլոր փոր-
ձութիւններն ընդունեց մահարիական «մասնագիտական» հեզմանքով: «Երկրորդ
աշխարհը», գրականութիւնը, որը մշտապէս կրել էր իր հոգում, դարձաւ հզօր նե-
ցուկ դիմակայելու տասնութ տարիների ճամբարին ու արտոյին...

— *Դուք արդէն հրատարակէր էք տասը հատոր, հինգն ալ դեռ գալիք են: Ո՞ր
հատորն է առանձնապէս Ձեզի սրտածօտ:*

Չարմանալիօրէն հէնց այն հատորները որոնք դեռ լոյս չեն տեսել — տասնմե-
կը (յօդուածներ), տասներկուսը (գրախօսականներ), տասներեքը (ակնարկներ,
դիմանկարներ, խոհագրութիւն, մահագրութիւն, հարցազրոյցներ), տասնչորս-
տասնհինգը (նամակներ): Այս հատորներում է իմ հիմնական աշխատանքը: Եթէ
մէկից-տասը հատորներում ընթերցողը դեռ կը տեսնի իրեն ինչ-որ չափով ծանօթ
Մահարուն, ապա վերջին հատորներն ամբողջովին նորութիւն են:

— *Ձեր հայրը բազմաժանր գրող էր, այնուամենայնիւ ո՞ր ժանրը կը գերադա-
սէր: Ձեր կարծիքով՝ առաւելապէս ո՞ր ժանրի գրող էր ան:*

Մահարին գրող էր, որը հասասար յաջողութեամբ ստեղծագործում էր գրական
բոլոր ժանրերում: Առանձնակի խանդ ունէր պոէզիայի նկատմամբ, եւ նրան ցաւ
էր պատճառում այն հանգամանքը, որ ժամանակի ընթացքում քանի գնում, այն-
քան նրա պոէզիան ստուերում էր արձակով: Այդ առիթով անգամ բողոքել է Շահ-
նուրին. «...Եթէ ես արձակ չունենայի, այդ, իմ չափածոն պիտի գնահատուէր ըստ
արժանոյն, բայց իմ արձակը... խիստ լեզուով ասած՝ իմ արձակը եղաւ բանաս-
տեղծութեանս գերեզմանափորը...»:

Անձամբ ինձ համար քանկ է Մահարու հումորը, որն անպակաս է բոլոր ժան-
րերից: Արցունքով եւ հումորով էլ գրեց նա իր կեանքի գլխաւոր գործը՝ «Այրուող
այգեստաններ» վիպերգը, իսկ չհասկացողների համար ասոյթեց. «Եթէ մի գործ
օժտուած է գեղարուեստական, ճանաչողական եւ դաստիարակչական բարձր ար-
ժանիքներով, կանաչ ճանապարհի պիտի տալ այդ գործին, անկախ նրանից թէ
գրողը ի՞նչ միջոցներով, ի՞նչ գոյներով, ի՞նչ հնարքներով հասել է իր նպատակին:
Աւելին մենք չենք պահանջում: Հաւատացէք գրողին, նրա խղճին եւ հաւատացէք,

որ լաւ գրողը չի կարող վատ ուսուցիչ լինել...»:

— *Ինչպէ՞ս կը բացատրէք ձեր հօր հանդէպ ցոյց տրուած անարդար կեցուածքները: Արդեօ՞ք վարչաձե՞ն էր մեղաւորը, անոր հլու հպատակ ծառանէ՞րը, թէ՞ վարչաձեւէն անկախ կային նաեւ ազգային ախտաւոր երեւոյթներ, որոնց պատճառաւ այդքան զոհ տուինք: Ինչպէ՞ս կը դատէք 70 տարուան խորհրդային ժամանակաշրջանը: Արդեօք անցնող 25 տարիներուն այս հարցը արծարծուեցա՞ւ, գէթ մտատրական շրջանակները քննարկեցի՞ն: Դասեր տրվեցա՞նք...*

Դէ եկ ու պատասխանիր, առանց ամսագրային տպագրութեան սահմանները խախտելու...

Մահարու նկատմամբ այլ վերաբերմունք լինել չէր կարող, որովհետեւ մեծ հաշուով նա գրական այլ աշխարհի մարդ էր: Նա չէր տեղաւորում սոցիալիստական ռէալիզմի սահմաններում եւ մնաց խորթ Ստալինից Պրեժնեւ տասնամեակներում: Նրա հակադաշնակցութիւնն անգամ ունէր ազգային արմատներ: ՀԳՄ վարչարարներին նա նոյնպէս «ձեռք չէր տալիս», քանի որ խախտում էր նրանց գոյատեւումը սնուցող մեռեալ ճահիճը: Գրողների ճնշող մեծամասնութիւնը սպասում էր յարմար պահի իր քէնը Մահարուց հանելու համար՝ վերջինիս գրախօսականների ու յօդուածների, հումորիստական ու երգիծական կամիթների համար: Դա բնորոշ էր խորհրդահայ գրական աշխարհին եւ կապ չունէր «ազգային ախտաւոր երեւոյթների» հետ: Այդ ձեւակերպման հետ համաձայն չէր լինի եւ Մահարին: «Այրուող այգեստանների» դատապարտման թէժ օրերին ողբերգական Կ. Պասմաճեանը հանգստացրել է նրան՝ «հոգ չէ, որ ձեր արժէքաւոր, մարդկային, հարուստ մատիտով ծառայում էք անարժան, անմարդկային եւ աղքատ ժողովրդին... Այո, իրողութիւն է սա...», եւ ստացել պատասխան. «Միրելի Կարիկ, հայ ժողովուրդը արժէքաւոր, մարդկային, հարուստ ժողովուրդ է, եւ ես ուրախ եմ, որ իմ գրչով ծառայում եմ նրան: Այն, ինչ կատարում է իմ շուրջը, հայ ժողովրդի հետ ոչ մի կապ չունի: Այդ ամէնը բխում է գրական անառողջ շրջանակների ցաւալի սաղրանքների պղտոր ակունքներից»: Կարիք կա՞յ նշելու, որ ընդգծումը մերը չէ...

Ի՞նչ ասեմ խորհրդային տասնամեակների մասին: Ունեցել եմ բռնադատուած հայր ու հօրեղբայր, քեռի ու պապ, բայց այսօր եկել եմ համոզման, որ աւելի լաւ կը լինէր, եթէ կորպաչովեան ԽՍՀՄ-ը բարենորոգուէր, «դեմոկրատանար» թէկուզ համայնավար Չինաստանի օրինակով եւ պահպանէր իր միասնութիւնը: Անցած քառորդ դարում մենք կորցրինք արդիւնաբերութիւն ու գիտութիւն, մշակոյթ ու կրթութիւն: Կորցրինք Մփիւռքը, չկարողացանք դառնալ տարածաշրջանի Իսրայէլը, եւ արատաւորեցինք անկախութեան գաղափարը: Կառուցեցինք շքեղ դղեակներ եւ հարցականի տակ դրինք մեր ազգային անվտանգութիւնը: Բաց սահմանները ծառայեցրինք մենաշնորհային ներկրմանը եւ անկանգ արտահոսքին: Քանի՞ լումայ արժէ խօսքի ազատութիւնը, եթէ խօսքն արժէքագրկուել է: Այլախոհներին հետապնդող ԽՍՀՄ-ում այն աւելի արժէք ունէր, քան ժողովրդավարական կոչուած Հայաստանում: Կարճ՝ կորցրինք դրականը, որ կար համայնա-

վար հասարակարգում եւ ժառանգեցինք համայնավար ու շուկայական հասարակարգերի միայն բացասականը...

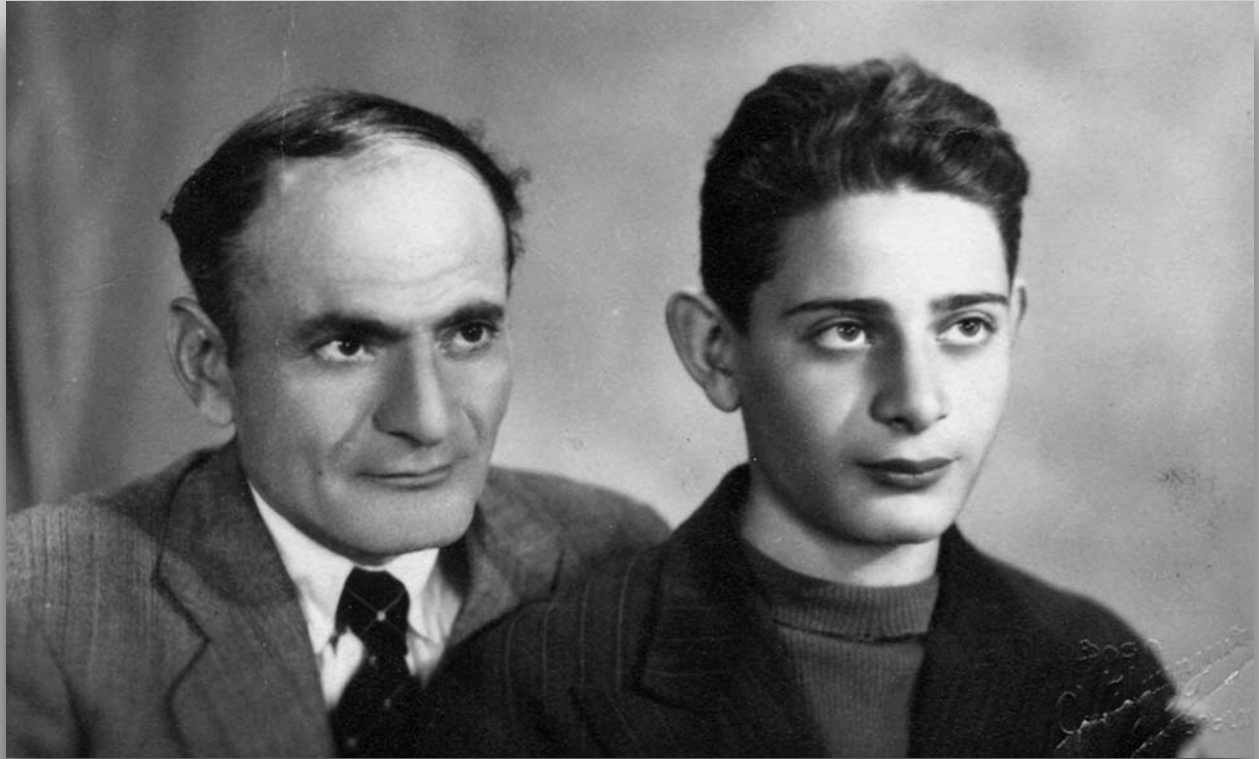
Ունենք փոքրաքանակ, ազնիւ, բայց անզօր այլախոհ երիտասարդութիւն: Կորցրինք լայն մտաւորականութիւնը՝ մարդկային թէ թեքնիք...

Աւելի լաւ է վերջացնեն («Մի՛ խօսեցնի, Աստուած կը սիրես, /Թէ չէ մի դաչաղ կը դառնամ ես էլ...»), շնորհակալութիւն յայտնեն հարցազրոյցի համար եւ ցանկանամ ամենայն բարիք Սփիւռքի իմ հայրենակիցներին:

— *Թոյլ տուէք, որ ե՛ս յայտնեն շնորհակալութիւն: Եթէ մեր այս հարցազրոյցը, բացի մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացուող գրութիւն ըլլալէ, ծառայէ նաեւ ինքնաճանաչման ու մղէ մեզ՝ Սփիւռքի մէջ թէ հայրենիքի՝ անդրադառնալու մեր ախտերուն, թերիներուն ու թերացումներուն, ու մանաւանդ ձեռք ձգելու ու կարողալու Մահարիի գրական ժառանգութիւնը, մեր մամուլը իր դերին մէջ գտնուած կ'ըլլայ, իր մեծ առաքելութեան: Վարձքերնիդ կատար⁷:*

⁷ Գրիգոր Աճէմեանի հետ կապը կարելի է պահել achemyan@yahoo.com հասցէով:

ՄԵԿ ՆԿԱՐԻ ԱՎԱՏՄՈՒԹԻՆՆ

1948-ի Նոյեմբերին Մահարին ձերբակալուեց երկրորդ անգամ: Չերբակալութիւնից մի քանի օր առաջ նկարուել էինք Մահարու մանկական ընկերներից Գուրգէն Եկարեանի մօտ (Արմենակ Եկարեանի որդին): Գնացի նրա մօտ.

- Հայրիկիս հետ նկարուել եմ այստեղ...

Փնտռում է:

- Այդպիսի նկար չկայ:

- Ե՞րբ էք նկարուել...

- Մօտ մի ամիս...

Նայում է երկու ամսուայ խորութեամբ: Չկայ ու չկայ...

- Ասա հայրդ գայ...

- Նա չի կարող: Գուրգէն Մահարին...

Եկարեանն ուշադիր նայում է ինձ, ասես ինչ-որ բան յիշելու համար, եւ միանգամայն այլ տեղից առանց որոնելու տալիս է ինձ լուսանկարները:

- Ոչ մէկին ցոյց չտաս...

Տատրակ կամ Մշոյ Գեղամ. Վերահաս աղետի մը արթուն դիտորդը*

ԱՆԱԿԻՏ ՏԵՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

**ԱՆԱԿԻՏ ՏԵՐ
ՄԻՆԱՍԵԱՆ**

Ֆրանսահայ պատմաբան: Շրջանաւարտ է Սորպոնի համալսարանէն եւ կը դասաւանդէ Փարիզի Ա. համալսարանի ընկերային գիտութեան բաժանմունքին մէջ: <Եղիմակ է բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններու, որոնք առնչուած են 19-20-րդ դարերու հայոց պատմութեան, ինչպէս նաեւ սփիւռքի հարցերու: <Իմնական աշխատութիւններ են՝ «Հայկական հարց» (Ֆրանսերէն, 1983), «Ազգայնականութիւնն ու ընկերվարութիւնը հայ յեղափոխական շարժման մէջ (1887-1912)», (անգլերէն, 1984), «Հայաստանի Հանրապետութիւն», (Ֆրանսերէն, 1989), «Հայաստանը եւ ազգութիւններու զարթօնը (1800-1914)» բաժինը:

«Կենսագրական պատրանք» կոչուած երեւոյթին գիտակից ըլլալով հանդերձ, պիտի փորձեմ այս հակիրճ աշխատութեան մէջ ի մի բերել որոշ դրուագներ դէմքի մը՝ Գեղամ Տէր Կարապետեանի կեանքէն եւ գործունէութենէն: Դէմք մը, որուն գրական եւ քաղաքական յանձնառութիւնները ծանօթ են XIX-րդ դարէն XX-րդի դարձակէտի՝ Օսմանեան կայսրութեան հայ գրականութեան եւ պատմութեան քանի մը հազուագիտ մասնագէտներու միայն: Իր վաստակը (պատմութեան, վէպ, պատմագիտական ուսումնասիրութիւններ, ուղեգրական նոթեր), ինչպէս նաեւ վարչական եւ քաղաքական գործունէութիւնը մոռացութեան մատնուած են հաւանաբար առանձնաշատութեան մը պատճառով՝ անոնք ամբողջութեամբ նուիրուած են եղած տարածաշրջանի մը՝ Տարօնին, այսինքն Մշոյ դաշտին, Մուշ քաղաքին, Մասունին, անոնց ներկային եւ անցեալին. անոր աշխարհագրութեան, հայ ազգաբնակչութեան, հնա-

գիտական եւ կրօնական ժառանգութեան, ասանդոյթներուն, ինչպէս եւ բարբառին (կամ բարբառներուն), որուն բառարանագիրը դարձաւ ինք, ջանալով զայն բարձրացնել գրական լեզուի մակարդակին, համոզուած՝ որ անքակտելի կապ գոյութիւն ունի լեզուին եւ բնավայրին միջեւ: Իրողութիւն՝ որ պիտի ապացուցուէր ապագային. հայ բնակչութիւնը, լեզուն եւ բարբառը ամբողջութեամբ անհետացած են այս տարածաշրջանէն, որուն տեղանունը եւս փոխուած է 1915-ի Հայոց ցեղասպանութենէն ետք: Գեղամ, անձնաւորումը Ֆերման Պրոտէլի¹ նկարագրած մարդուն, որ «երկար ժամանակի վրայ» չի կրնար զանցել տուեալ քաղաքակրթութեան մտային շրջանակն ու աշխարհագրական սահմանները, ընդհակառակը, եղաւ մարդը՝ որ կը պաշտպանէ, կը ստանձնէ այդ շրջանակն ու սահմանները:

Գեղամ Տէր Կարապետեանի (1866-1918) մէկ աշխատութիւնը միայն՝ *Հոռային հարցը*, հրատարակուած է իր

* Ֆրանսերէն բնագիրը՝ in MELANGES JEAN-PIERRE MAHE., COLLEGE DE FRANCE - CNRS, Բիզանդական պատմութեան եւ քաղաքակրթութեան հետազոտութեան կեդրոն, Travaux et mémoires 2 արք, ք. 18, Փարիզ, 2014:

¹ F. Braudel, Ecrits sur l'histoire, Փարիզ, 1984, հատոր 1, էջ 50-53:

կենդանութեան, գիրքի կամ աւելի ճիշդ պրակի ձեւաչափով, Կոստանդնուպոլիս, 1911-ին: Քսան տարիներ ետք, 1931-ին, Փարիզ հրատարակուած *Տարօնի Աշխարհ*² գիրքին մէջ լոյս տեսած են անոր յօդուածներէն եւ վիպակներէն մի քանին: Առաջինը իր տեսակին մէջ՝ այս հրատարակութիւնը, որ կը պարունակէ նախաբան մը եւ բարբառային բառացանկ մը, կը պարտինք Կարօ Սասունիին (1889-1977): Այս խարխալէն մեկնելով է, եւ անոր օրինակով (Կոստանդնուպոլսյ մամուլին մէջ լոյս տեսած եւ աշխարհով մէկ սփռուած Գեղամ Տէր Կարապետեանի յօդուածներու եւ ձեռագիրներու փնտռտուք), որ՝ Երեսնի համալսարանի հրատարակութիւններու անխոնջ աշխատակից Յակոբ Պետրոսեան 1970-էն ի վեր սկսած է իր հետազօտական աշխատանքը, եւ զայն կը շարունակէ մինչեւ այսօր: Պատմական հատուցման փափաքով տարուած, խորհրդային շրջանի այս մտաւորականը, զաւակը Յեղասպանութենէն ճողոպրած մշեցի որբ ծնողներու, յամառօրէն տրուած է Գեղամ Տէր Կարապետեանի աշխատութիւնները հաւաքելու, վերլուծելու եւ հրատարակութեան յանձնելու աշխատանքին:

Հաւաքումի աշխատանք մը, որ Խորհրդային Միութեան մէջ խոչընդոտներու հանդիպած էր, թէ՛ պատմաբաններուն պարտադրուած գաղափարաբանական արգելքներուն, թէ՛ Գեղամ Տէր Կարապետեանի ձեռագրերու սփռուած ըլլալուն, եւ թէ՛ անոր կողմէ օգտագործուած գրական ծածկանուններուն պատճառով: Օսմանեան գրաքննութիւնը խաբելու, կամ իր ինքնութիւնը մատնող դիմակով ներկայանալու համար ան օգտագործած է՝ *Գ.Տ. Կ. Տարօնեան, Գ., Ուխտաւոր, Գեղամ, Տատրակ, Տարպան, Ասողիկ*³, *Տարօնեցի, Գեղամ Տարօնեցի, Մշոյ Գեղամ* ստորագրութիւնները: Տարիներու տքնաշան եւ մենաւոր աշխատանքի արդիւնք՝ Յակոբ Պետրոսեանի լոյս ընծայած երեք գիրքերը այսուհետեւ անհրաժեշտ աղբիւրներ են բոլոր անոնց համար, որոնք հետաքրքրուած են Գեղամի⁴ կենսագրութեամբ, գրական աշխատութիւններով, նորավէպերով, վէպերով եւ պատմուածքներով,⁵ ուղեգրական պատմութիւններով եւ Տարօնի պատմական եւ հնագիտական ժառանգութեան նուիրուած յօդուածներով, կամ պարզապէս՝ Տարօնի վերջին օրերու պատմութեամբ:⁶ Յակոբ Պետրոսեան

² Գ. Տէր Կարապետեան (Տատրակ), *Տարօնի Աշխարհ, պատկերներ ու պատմուածքներ*, Փարիզ, 1931, 340 էջ, նախաբան՝ Կարօ Սասունիի եւ հրատարակուած *Նահատակ գրագէտներու բարեկամներ* մատենաշարին մէջ: 1929-ին Փարիզի եւ Նիւ Եորքի մէջ հիմնադրուած համանուն միութեան հրատարակութիւն, որուն նպատակն էր հրատարակել «գոհուած կամ մահացած գրագէտներու» գործերը:

³ Ասողիկ (Ստեփանոս Տարօնեցի), X-րդ դարու հայ պատմիչ, ծագումով տարօնցի:

⁴ Յ. Պետրոսեան, *Գեղամ Տէր Կարապետեան (Մշոյ Գեղամ)*, *Կեանքը եւ ստեղծագործութիւնը*, Երեսն, 1983:

⁵ Գ. Տէր Կարապետեան (Տատրակ), *Տարօնի Աշխարհ*, նախաբան՝ հրատարակիչ Յ. Պետրոսեան, Երեսն, 1995: 1931-ին Փարիզ հրատարակուած հատորին համալրուած եւ քննադատական վերահրատարակութիւնը:

⁶ Գ. Տէր Կարապետեան (Մշոյ Գեղամ), *Տարօնի վանքերը: Ուղեւորի յիշատակներ*: Նախաբան՝ Յ. Պետրոսեան, Երեսն, 2003:

յաջողած է օգտագործել նաև Գեղամի դստեր՝ Արմենուհի Գետնեանի վկայութիւնը: Այդուհանդերձ Գեղամի ձեռագրերուն մէկ մասը միայն հասանելի դարձած են անոր:⁷ Գեղամ տենդագին գրող մըն էր: Իր ջղային եւ սուր ձեռագրով գրած է հազարաւոր էջեր՝ սեւ, մանիշակագոյն կամ կարմիր մելանով: Օգտագործած է հնարաւոր բոլոր միջոցները, թուղթի թերթեր, նոթատետրեր, դպրոցականի գծաւոր տետրեր, լուսանցքներ, յաճախ երկու երեսները գրութեամբ ծածկուած թուղթի կտորներ, որ միաժամանակ կ'ապացուցէ թուղթի պակասն ու իր գրելու անյագ ցանկութիւնը: Մահէն ետք, այրին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ 1918-ին անոր ամբողջական արխիւները յանձնած է Տարօն-Տորութեանի Հայոց հայրենակցական միութեան:⁸

1922-ին, քեմալականներու յաղթանակի նախօրեակին, միութեան արխիւները դրկուած են Աւստրիոյ մայրաքաղաք Վիեննա, յանձնուելով Մխիթարեաններու խնամքին,⁹ եւ այնուհետեւ՝ Աքրոն (ԱՄՆ), ուր եւ հաստատուած է միութեան նստավայրը: Օհայո նահանգի արդիւնաբերական այս քաղաքին մէջ այդ օրերուն 1914-էն առաջ

գաղթած մեծ թիւով տարօնցի հայ աշխատաւորներ կը բնակէին: Ապա, երկու պատերազմներու միջեւ ինկող ժամանակաշրջանին, այդ ձեռագրերը յանձնուած են Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Մոնմորանսիի թանգարանին: Աւելի ուշ, թանգարանը ամբողջութեամբ փոխադրուեցաւ Պոսթոն: Այս փոխանցումներու ընթացքին Գեղամի ձեռագրերէն ոմանք իւրացուած կամ կորսուած են: Այսօր անոնք սփռուած են Պոսթոնի, Փարիզի, Պէյրութի եւ Երեւանի մէջ:¹⁰

Գեղամի արխիւներու ամէն կողմ սփռուելէն առաջ, Կարօ Սասունի¹¹ կրցած է դասակարգել զանոնք: Ան գատորոշած է «քանասէր, պատմաբան, ազգագրագէտ» եւ միւս կողմէ՝ պատումներու հեղինակ գրագէտ Գեղամի-արտադրութիւնները. անջատած՝ հրատարակուածները եւ անտիպ ձեռագիրները: Այսպէս, Մշոյ բարբառին առընչուող 400 էջոց ձեռագիր մը կը պարունակէ՝ բառացանկ, քերականութիւն, եւ 1898-էն 1915 հաւաքուած ասացածքներ ու հանելուկներ. խոշոր տետրակ մը, ուր ներկայացուած են վանքերու եւ Տարօնի շրջանին մէջ պահպանուած 1869 հին ձեռագրերէ առնուած 831 յի-

⁷ Արմենուհի Գետնեան (1902-2002), ծնեալ՝ Մուշ, մահացած՝ Փարիզ, երգչուհի, բանահաւաք, գրագէտ: Տես.՝ *Le Dictionnaire universel des créatrices*, Փարիզ, 2013, էջ 2298-2299:

⁸ Հիմնադրուած Կոստանդնուպոլիս՝ 1918-1919-ին, միութիւնը փորձած է համախմբել այդ տարածաշրջանի ծնունդ վերապրողները: 1922-էն ետք ան աստիճանաբար կը տարածուի նորաստեղծ Սփիւքի գաղութներուն մէջ (ԱՄՆ, Ֆրանսա, ելն.): Գեղամ Տէր Կարապետեան, 1909-ին եղած է գլխատր հիմնադիրը Կոստանդնուպոլսոյ Տարօն-Սալմոյ ձոր հայրենակցական միութեան, որուն նպատակն էր օգնել Տարօնի բնակչութեան: *Սալմոյ ձոր* անուանակոչումը կը վերաբերի Պիթիս-Ալիաք տարածաշրջանին:

⁹ Թերեւս անոնք ծառայած են Յ. Ոսկեանի աշխատութեան, *Տարօն Տորութեանի վանքերը*, Վիեննա, 1953:

¹⁰ Յատկանշական օրինակ մը հայութեան ժամանակակից պատմութեան առնչուող վաւերագրերու աշխարհասփիւռ իրավիճակին:

¹¹ Կ.Սասունի, նախաբան՝ *Տարօնի աշխարհի*, (տես. թիւ 2), էջ 14-19:

շատակարաններ (colophons).¹² 1500 էջ հաշուող երկու այլ տետրակներ, նուիրում՝ «Մուրատատուր Մշոյ Սուրբ Կարապետ» վանքին, ուր գրառում էն Սուրբ Կարապետի պատմությունը Հայ եկեղեցւոյ ծնունդէն մինչեւ 1907 թուական եւ դարերու ընթացքին զայն ղեկավարած անձնատրութիւններու անուանացանկը.¹³ 120 էջոց տետրակ մը, գրուած Գեղամի ծանր հիւանդութեան շրջանին Կոստանդնուպոլիս (1915-1916),¹⁴ «Էնվերի եւ Թալեաթի կողմէ ծրագրուած եւ իրագործուած» Ապրիլ 1915-ի ջարդերուն վերաբերեալ Հողային հարցը, փոքրիկ պրակ մը, հրատարակուած 1911-ին:

ԱՅՆ ԻՆՉ ՉԵՂԱԻ ՂԵԿԱՎԱՐԻ ՍԸ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գեղամ Տէր Կարապետեան ծնած է 1866-ին,¹⁵ Մշոյ դաշտի Խէյալիան գիւղը, որ կը գտնուի Արածանիի կամ Արեւելեան Եփրատի եզերքին: Մանկութեան այս երկիրը երջանկութեան աշխարհ մը չէ: Հայրը, Կարապետ Յով-

հաննէսեան (1827-1902), որ նմանապէս ծնած էր Խէյալիան, (աղքատ գիւղ, ուր միայն կորեկի հաց կ'ուտէին),¹⁶ 1865-ին դարձած էր գիւղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ քահանայ, եւ այդ պաշտօնը պահած մինչեւ մահը:¹⁷ Բազմանդամ ընտանիքի հայր համեստ քահանան, որ բախտն ունեցած էր ճանչնալու Սրուանձտեանց եպիսկոպոսը, անձամբ կը զբաղի անդրանիկ որդւոյն՝ Գեղամի ուսուցումով, անոր փոխանցելով իմացութեան սէրը, ապա տասը տարեկանին զայն դրկելու համար Սուրբ Կարապետ վանք: Երեխան կը մնայ այս փառայեղ, պատմութեամբ հարուստ կառոյցին մէջ մինչեւ 1880, որմէ ետք մուտք կը գործէ Մշոյ կեդրոնական վարժարան: Նորաստեղծ¹⁸ եւ «ժամանակակից» հայկական այս կրթարանին մէջ, որուն տնօրէնն էր հայրենասէր եւ սքանչելի մանկավարժ՝ Սկրտիչ Սարեան,¹⁹ կը դասաւանդուին...Ֆրանսերէն եւ մարմնամարզութիւն: Սակայն 1882-ին, առանց դպրոցական տարեշրջանը աւարտելու, Գեղամ կը վերադառնայ վանք, ուր՝ հաւա-

¹² Բացատրութիւնը կը վերաբերի երկրորդ տետրակին: Առաջինը կորսուած է:
¹³ Այս ուսումնասիրութեան 300 էջերը Գեղամին կողմէ թղթածրարներու վերածուած եւ յօդուածներու ձեւին տակ լոյս տեսած են *Բիւզանդիոնի* եւ այլ պարբերականներու մէջ:
¹⁴ Տես. ստորեւ:
¹⁵ Կը պահենք Պետրոսեանի նշած թուականը, *Գեղամ Տէր Կարապետեան* (տես. թիւ 4), էջ 8, ք.1: Այլուր երբեմն կը գտնենք 1865 թուականը:
¹⁶ Ինչպէս *Մասունցի Դաւիթի* հերոսները:
¹⁷ Գեղամ Տէր Կարապետեան կենսագրական տուեալներ փոխանցած է իւր մահուան նուիրում յօդուածի մը մէջ: *Տէրտէրին մահը*, Մասիս 30, 1902, էջ 481-484:
¹⁸ Ստեղծուած *Միացեալ Ընկերութեան նախաձեռնութեամբ*, ընկերակցութիւն, որ ծնած է Կոնստանդնուպոլիս, 1880-ին, հայկական երեք մշակութային ընկերութիւններու միացումով: (Տես. A. Ter Minassian «Sociétés de culture, écoles et presse arméniennes à l'époque de Abdul-Hamid II» *Revue du monde arménien moderne et contemporain* 3, 1997, p. 7-30).
¹⁹ Մ. Միրախորեան, *Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի* (Voyage descriptif dans les provinces arméniennes de la Turquie orientale en 1882 présenté et annoté par J.-P. Kibarian, Paris 2013, p.53, n.107):

նաբար նիթական կաշկանդումներով՝ կը կատարէ զանազան գրաւոր աշխատանքներ: Գեղամ աղքատ է. աղքատութիւնը պիտի ըլլայ անոր հաւատարիմ ընկերը՝ կեանքի գրեթէ ամբողջ ընթացքին:

1884-ին 18 տարեկան է, քահանայ չէ դարձած. արդէն իսկ ունի գաւառական ինքնուս մտաւորականի մը յատկանիշները, վերադարձած է Մուշ եւ ստանձնած՝ հայոց առաջնորդարանի քարտուղարի պաշտօնը: 1884-էն 1908, ի բաց առեալ քանի մը կարճատեւ ընդմիջումներ,²⁰ Գեղամ ներկայ է Մշոյ առաջնորդարանէն ներս:²¹ Լաւատեղեակ չենք Սուրբ Կարապետի մէջ անոր ստացած ուսումին մասին, սակայն կրնանք կատարել բազմաթիւ հաստատումներ: Մերտած է գրաբար, որուն շարահիսութիւնը, բառապաշարը եւ հին արտայայտչաձեւեր ներկայ են անոր գրութիւններուն մէջ: Շատ լաւ գիտէ հայոց եկեղեցոյ պատմութիւնը: Պաշտամունք ունի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչի, Սուրբ Թարգմանիչներ Սահակի եւ Մեսրոպի, Մովսէս Խորենացիի, Գրիգոր Նարեկացիի հանդէպ: Բայց նաեւ՝ Սկրտիչ Խրիմեանի (1920-1907) եւ Գարեգին Սրուանձտեանցի (1840-1892), որոնք, թէեւ իր վարպետները չեն եղած, այդուհանդերձ իրենց գաղափարական շունչով Սուրբ Կարապետ այցելելէ (1862-1872) ետք երկար տարիներ պահած են իրենց ներգործօն ուժը: Հին ու ժամանակակից բոլոր այս անձնատ-

րութիւններու կեանքն ու գործունէութիւնը, Գեղամին համար, անբաժանելի են Տարօն-Տուրութեան նահանգէն,²² եւ Օսմանեան կայսրութեան տարածքին ինկած Հայաստան աշխարհէն:

Թանգիմաթի շրջագիծէն ներս՝ հայ ազգային սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր (1863), հակառակ հեռաւորութեան եւ հաղորդակցութեան դժուարութիւններու, կանոնաւոր յարաբերութիւն կար Կոստանդնուպոլսոյ հայոց պատրիարքին եւ իր միջոցով նշանակուած՝ Տարօն-Տուրութեանի թեմի առաջնորդին միջեւ: Առաջնորդարան է, որ կը հասնէին՝ պատրիարքարանին հրահանգները, պահանջներն ու նշանակումները, տեղական հայ բնակչութեան բողոքները, ինչպէս նաեւ Պիթլիս *վիլայէթի վալի*ին եւ Մուշ *սանճաթի* գայմագամին ճամբով կառավարութեան արձակած հրամաններն ու պահանջները: Հոս է, որ կը գրանցուէին ծննդեան վկայականները, այստեղէն է, որ կը մեկնէին պատրիարքարանին ուղղուած՝ թեմի թաքրիրները (խնդրագիր), գոյքագրումները, վիճակագրութիւնները, յուշագրութիւններն ու գանգատներու տետրակները: Տեղական ընկերութեան դիտակէտ մըն էր ան, կեանքի դպրոց մը, ուր Գեղամ կը կազմաւորուէր:

1880-ական թուականներուն, որոնք բնորոշուեցան իբրեւ *Վերածնունդի տարիներ*, XIX-րդ դարու հայկական վերածնունդը արձանագրեց վճռորոշ

²⁰ Կ'ենթադրուի, թէ մէկ տարի եղած է Էջմիածինի Գերագոյն հոգեւոր ճեմարանը (այս տեղեկութիւնը հաստատուած չէ):

²¹ Սուրբ Կարապետ վանքը, որ երկար ժամանակ եղած է առաջնորդարանին նստավայրը, եւ որուն վանահայրը նոյնինքն Մշոյ քահանան էր:

²² Նահանգին պատմական անունը, որ մօտաւորապէս կը համապատասխանէ Պիթլիսի *վիլայէթ*ին:

քոչիչը: Կարելի է խօսիլ «ուխունական քուականներու սերունդին»՝ Պերլինի վեհաժողովի խոստումներէն ազդուած սերունդին մասին (1878): Գեղամ այդ սերունդին կը պատկանի: Անոր պատանութեան կարճ ժամանակաշրջանը կը զուգադիպի Հայկական հարցի միջազգայնացումին, ծանօթ ու մեծարուած գործիչ՝ Սկրտիչ Խրիմեանի առաջնորդութեամբ եւրոպական մայրաքաղաքներ մեկնած պատուիրակութեան, եւ «հայերով բնակեցուած նահանգներուն» մէջ Պերլինի պայմանագրի 61-րդ յօդուածին համաձայն, բարենորոգումներ կատարելու խոստումի ժամանակահատուածին: Արձագանգները կը հասնին Արեւելեան Անատոլիա, որուն քաղաքական աշխարհագրութիւնը տակնուվրայ եղած էր Կարսի, Արտահանի եւ Պաթումի կցումով Ռուսաստանի. կցում՝ որուն հետեւանքով թափ առած էր Կովկաս մեկնող հայ գաղթականութեան տեղաշարժը: Այս իրադարձութիւնները պիտի ըլլային յոյսերու, նաեւ յուսախաբութիւններու աղբիւր, որոնք ծնունդ տուին Բաֆֆիի (*Կայծեր, Խենթը*) եւ Ծերենցի (*Երկունք*) վէպերով սնուած ամբողջ սերունդի մը բոցավառ երեւակայութեան:

1880-ին Գեղամ 14 տարեկան է միայն, երբ կը յաջողի Կոստանդնուպոլսոյ Մասիս շաքաթաթերթին մէջ հրատարակել իր առաջին յօդուածը՝

«Թղթակցութիւն Հայաստանէն»: Հայ մամուլին մէջ վարած տասնեակ տարիներու պաշտօնին առաջին քայլն է այս: Առաւել յատկանշական են 1886-էն 1888 Գարեգին Սրուանձտեանցին հասցէագրուած իր ութ նամակները:²³ Սրուանձտեանց նոր նշանակուած է Տրապիզոնի առաքելական եկեղեցոյ եպիսկոպոս: Գեղամ կ'արտայայտէ իր մտահոգութիւնը Տարօնի անմխիթար վիճակին մասին. աղքատութեան մէջ կորած եւ հարկերու տակ կքած բնակչութիւն մը, վարժարաններու բացակայութիւն կամ հազուագիւտ դպրոցներու փակում, լքուած եւ աւերուած վանքեր, Սուրբ Կարապետ վանքին համար նշանակուած անարժան վանահայր մը, կառավարութեան անվերջ սպառնալիքները:

1889-ի գարնան Գիւլիզարի առեւանգումը կը փոթորկէ անոր կեանքը: Մշոյ դաշտի Խարձ գիւղի ծնունդ, 14-ամեայ հայ պարմանուհի՝ Գիւլիզար, կ'առեւանգուի քիւրտ հզօր ցեղապետի մը՝ Մուսա Բէկին կողմէ, անոր հայրական տան վրայ կատարուած յարձակումէն ետք: Բէկի կրտսեր եղբօր յանձնուելով, Գիւլիզար կ'արգելափակուի եւ բռնի կերպով կրօնափոխ կը դարձուի:²⁴ Սովորական դէպք՝ Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան այս նահանգին մէջ, ուր ծանօթ են քիւրտ ցեղախումբերու խառնակութիւնները,

²³ Գեղամի նամակները պահուած են Երեւանի գրականութեան թանգարանի Սրուանձտեանցի հաւաքածոյին մէջ: Վարդապետ Սրուանձտեանց գործօն ներկայութիւն եղած է Տարօնի մէջ 1862-էն 1865, եւ 1869-էն 1873: Հիացմունքով նկարագրած է Մշոյ դաշտի ու Մասնոյ բնանկարները, եղած է Մասնոցի Դաւիթ դիւցազներգութեան գիտարարը, յորդորած է մտաւորականութիւնը «նահանգներու» մէջ հիմներու հայկական վարժարաններ:

²⁴ Ա.Գեւորեան, *Գիւլիզար* [Les noces noires de Gulizar, հայերէնէ ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ Ժ.Մուրատեանի, համալրուած՝ Ա. Տէր Մինասեանի Mémoires mêlées, եւ Գեղամ Գեւորեանի՝ Tableau d'un monde assassiné աշխատութիւններով]:

մայրուղիներու վրայ կազմակերպուած կողոպուտները, քրիստոնեաներու եւ մահմետականներու միջեւ անհաւասարութիւնն ու ընկերային բռնութիւնները: Սակայն այս դէպքը, որ սովորական պատահար էր այլոց շարքին, կը վերածուի քաղաքական իրադարձութեան, քանի իր ընտանիքին համար այլեւս ամէն իմաստով «կորած» երիտասարդ Գիւլիզար, տղէտ, սակայն հաւատացեալ գեղջկուհի մը, պիտի յամառի պայքարելու՝ իր պատիւը վերականգնելու համար: Անատոլիոյ բնակչութեան մօտ, եւ նոյնիսկ ամենէն համեստներուն, պատիւի զգացումը, ընտանեկան ու ամուսնական յարաբերութիւններու մէջ, հիմնական տեղ կը գրաւէր (կը գրաւէ մինչեւ այսօր): Գիւլիզար պիտի օգտագործէ իր խելամտութեան ու խորամանկութեան բոլոր կարողութիւնները՝ մերժելու համար իր ճակատագիրը. կը յաջողի յաղթահարել վախն ու ամօթը, կը դատապարտէ Մուսա Բէկը, Պիթիսի մէջ կայացած դատարանի մը առջեւ կը հաստատէ, որ հայ է եւ քրիստոնեայ, կը դիմադրէ մահմետական խուժանի զայրոյթին ու կը յաջողի ազատ արձակուիլ:²⁵ Այսօր դժուար է պատկերացնել, թէ օրին ի՞նչ արձագանգ գտած է այս իրադարձութիւնը Կոստանդնուպոլիսէն Թիֆլիս,

Լոնտոնէն Սէնթ Փեթրսպուրկ:²⁶ Գիւնազիտական ճնշումի ներքեւ Օսմանեան կառավարութիւնը կ'ընդունի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Մուսա Բէկի համար նոր դատավարութիւն մը կազմակերպելու սկզբունքը: Գեղամ մասնակից եղած էր երիտասարդ աղջկան ազատ արձակման համար առնուած քայլերուն: Մշոյ եպիսկոպոսին միջոցով ան պարտականութիւն կը ստանձնէ, Մարգար վարժապետի ընկերակցութեամբ²⁷ ուղեկցելու Գիւլիզարին եւ տասնեակ մը հայ հայցատրոներու՝ Մուսա Բէկի մեծ դատավարութեան, որ տեղի պիտի ունենար Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, 1889-ին: Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաք իր եռամսեայ այս այցելութիւնը Գեղամին համար առիթ մըն էր Պոսֆորի ավերէն յայտնաբերելու Երրոպան, եւ կապեր հաստատելու Պոլսոյ²⁸ հայ մտատրականութեան հետ: Փորձառութիւն մը, որ կը հասունցնէ զայն, կ'ամրագրէ անոր յանձնառութիւններն ու գրողի կոչումը: Երբ դատավարութենէն ետք Գիւլիզար կը վերադառնայ Մուշ,²⁹ Գեղամ կը խնդրէ անոր ձեռքը, կ'ամուսնանայ անոր հետ, եւ կը փրկէ «ազգային պատիւը» (1892): Երիտասարդ գոյզը, որ կ'ապրի քիւրտերու վրէժխնդրութեան տեսական սպառնալիքին ներքեւ, կ'ապաստանի Տիարպե-

²⁵ Մահմետական աշխարհի մէջ, իր կրօնքը ուրացող մահուան կը դատապարտուէր:

²⁶ Մինչեւ այսօր, Վանէն Պիթիս, Մուշէն Տիարպէթի, քիւրտ աւանդական երգիչներ կ'երգեն Գիւլիզարի ողբը:

²⁷ Մարգար վարժապետ (?-1894). Խարձի մօտակայքը գտնուող Վարդենիս գիւղի դպրոցի ուսուցիչը, որ 1893-ին ձերբակալուեցաւ եւ 1894-ին մահապատիժ կրեց Պիթիսի մէջ:

²⁸ Կոստանդնուպոլսոյ հայերէն անունը: Աշխարհի բոլոր հայերուն համար Իսթանպուլը կը մնայ Պոլիս:

²⁹ Գատավարութեան վերջնական վճիռին համաձայն՝ Մուսա Բէկ կ'աքսորուի Կայսրութեան արաբական մէկ մահանգը: 1915-ին զայն կը վերագտնենք Մշոյ դաշտին մէջ, ուր իր եղբայրներուն հետ կը մասնակցի հայոց ջարդերուն:

քիր (1894): «Համիտեան ջարդերու» ահռելի շրջանն է, որ կը սկսի Մասնոյ մէջ ու կը տարածուի Անատոլիոյ տարածքին: Գեղամ կը դառնայ Տիարպէքիրի առաջնորդարանի քարտուղար, եւ այդ պաշտօնը կը վարէ մինչեւ 1896-ի աւարտ: Գիւլիզարի ու իրենց առաջնեկին հետ հոն պիտի ապրի ահռելի փորձառութիւն մը՝ Տիարպէքիրի քրիստոնէայ բնակչութեան ջարդը (Նոյեմբեր 1895):³⁰ Այս մասին ան մինչեւ 1911³¹ բուական որեւէ ակնարկ չի կատարեր, թէ երկարօրէն արձանագրութիւններ կը պահէ այդ տարածաշրջանի (ուր մեծ թիւով ներկայութիւն են քիւրտերը) հայկական «օճախներու», վարժարաններու եւ անոնց ժամանակավրէյ մանկավարժութեան, յաճախ աւերուած³² եկեղեցիներու եւ վանքերու, ինչպէս նաեւ ձեռագրերու հանդէպ անտարբեր ու տգէտ հոգեւորականութեան մասին: Իսկ Ուրֆայի (նախկին Եդես-

իա) եւ Այնթապի մէջ դասաւանդելով առիթ կ'ունենայ առաւել հարստացնելու իր տեսադաշտը: 1897-ին, երբ կացութիւնը համեմատաբար կը հանդարտի, Գեղամ կը վերստանձնէ Մշոյ իր պաշտօնը, որ կը պահէ մինչեւ 1908-ի յեղափոխութիւնը, բացառութեամբ 1898-ին ձերբակալուելէ ետք Մշոյ բանտին մէջ անցուցած քանի մը ամիսներուն: Չուզահեռաբար, թէ՛ մանկավարժութեան համար իր մտասէտեռեալ հետաքրքրութեան, եւ թէ՛ ընտանիքին³³ կարիքները հոգալու անհրաժեշտութենէն մղուած, ան 1900-էն 1906 կը դասաւանդէ Մշոյ Մխիթարեան վարժարանին մէջ:

Առաջնորդարանի քարտուղարի իր պաշտօնավարութեան շրջագիծէն ներս է անշուշտ, որ Գեղամ շարադրած է *Վիճակագիր Մշոյ առաջնորդական բոլոր թեմին*:³⁴ Այս թանկարժէք փաստաթուղթը պատրաստուած է պատրիարքարա-

³⁰ G. Meyrier, Les massacres de Diarbekir: correspondance diplomatique du Vice-Consul de France, 1894-1896: [Կ. Մէրիէ, Տիարպէքիրի ջարդերը. Ֆրանսայի փոխհիւպատոսի դիւանագիտական թղթակցութիւնները, 1894-1896], ներկայացուած եւ ոտքագրուած՝ Գ. Մուրատեանի եւ Մ. Տիրան-Մէրիէի կողմէ, Փարիզ 2000: Քիւրտերու կողմէ գործադրուած եւ վալիին կողմէ ղեկավարուած այդ ջարդերուն հետեւանքով մահացած եւ վիրատուրուած են աւելի քան 3000 հայեր եւ քալտեացիներ:

³¹ «Ես շատ սիրեցի Տիարպէքիրի հայերը: 1895-ին երբ առաջնորդարանի քարտուղար էի, անոնք քաջաբար դիմադրեցին քիւրտերու եւ թուրքերու»: «Ազատամարտ», թիւ 490, Կոստանդնուպոլիս 1911:

³² Տես. *Ուղեւորի յիշատակներ*, (նօթ 6), էջ 153-246 : Յօդուածներու շարք, 1894-ին եւ 1895-ին հրատարակուած Արեւելքի մէջ: Գեղամ Տիարպէքիրի եւ շրջակայքին մէջ լրագրողի դեր կը կատարէ, ուր կը ճամբորդէ ձիով: Ան միշտ մանրակրկիտ բացատրութիւններ կու տայ այցելած վայրերուն մասին. պարիսպներով շրջապատուած Տիարպէքիր քաղաքը, շրջակայ գիւղերը, կլիման, գետերը, կամուրջները, եւ վաճառականական հաղորդակցութեան համար յարմար կամ անյարմար ճանապարհները, Միլուան հարուստ դաշտի գիւղատնտեսութիւնն ու հողագործութեան համակարգը: Յատուկ ուշադրութիւն կը դարձնէ աղջիկներու դաստիարակութեան, քոլերայի համաճարակին, տեղական հաւատալիքներուն, աղանդներուն եւ հայկական հասարակութիւնը երկփեղկող ազդակներուն («աղբատները» ընդդէմ «վաճառականներու»):

³³ Չոյզը չորս զաւակ ունեցած է:

³⁴ Ներկայացուած է առետուրի գիրքի մը ձեւաչափով (22,5 cm/32,5 cm), առանց բուականի, որուն 193 էջերէն 187-ը ծածկուած են մանիշակագոյն մելանով գրուած միւնոյն ձեռագրով: ՀՅԳ արխիւներուն մէջ, ան արձանագրուած է՝ «Գեղամ Գեւորեանի (Տատրակ) աշխատութիւն», 1966/131 համարի ներքեւ: Աշխատութիւնը սիրայօժար կերպով մեզի փոխ տուած է Լոս Անճելլոս բնակող Բարբէն Սասունի, որ իր հերթին զայն գտած է իր հօր՝ Կարօ Սասունիի արխիւին մէջ:

նի 5 Յունուար եւ 21 Յունիս 1902 թուակիր զոյգ շրջաբերականներով ներկայացուած պահանջին ի պատասխան: Կը վերաբերի դպրոցներուն, եկեղեցիներուն, վանքերուն, մատուռներուն եւ անոնց պաշտօնեաներուն: Ան վիճակագրութիւնն է շուրջ երկու հարիւր քաղաքներու, գիւղերու, անուանեալ վայրերու, որոնցմէ իւրաքանչիւրի պարագային կը նշուի առկայ հայ օճախներու, եկեղեցիներու վանքերու, ինչպէս եւ ծառայողներու թուաքանակն ու անունները. հայ վարժարաններու առկայութեան պարագային՝ նաեւ անոնց ուսուցիչներու եւ աշակերտներու թուաքանակը: Այս փաստաթուղթը այսօր մեզի համար կը ներկայացնէ անգնահատելի արժէք՝ տեղանուններու ուսումնասիրութեան եւ պատմական ժողովրդագրութեան առումով,³⁵ սակայն անհնար է ըսել, թէ ան ինչպէս պատրաստուած է: Յուցատախտակին պատկերը մշայլ է. գիւղերը ընդհանրապէս ունին խառն բնակչութիւն, որուն մէջ հայերը փոքրամասնութիւն կը կազմեն. քրիստոնէական բազմաթիւ սրբավայրեր լքուած են, եւ մեծամասնութեան պարագային «դպրոց» գլուխը պարապ ձգուած է:

1908-ի Երիտթուրքերու յեղափոխութեան շրջանը կը ներկայացնէ Գեղամի

կեանքին երկրորդ մեծ շրջադարձը: Ապտիլ Համիտ Բ.ի կողմէ 1876-ի սահմանադրութիւնը վերահաստատուած ըլլալով, Գեղամ առանց դժուարութեան 1908-ի աշնան կ'ընտրուի Մշոյ հայ երեսփոխան (մէպիս) Օսմանեան խորհրդարանէն ներս,³⁶ որ կը գումարուի Գեկտեմբերին՝ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Ոչ մէկ կասկած, որ այս նոր կարգավիճակը կը շոյէ Գեղամին ինքնասիրութիւնը, որուն շնորհիւ ան մեծ լրջութեամբ կը ստանձնէ ժողովուրդի ներկայացուցիչի իր հանգամանքը: Ամբողջութեամբ կը նուիրուի այս գործին. կը սորվի քաղաքական կեանքի տարրական սկզբունքները՝ տարաբնոյթ տարրերէ, անփորձաշու եւ ջախջախիչ մեծամասնութեամբ մահմետականներէ բաղկացած կիսամիապետական այդ երկրի խորհրդարանին մէջ: Այսուհետեւ, ան կը բնակի Կոստանդնուպոլիս, սակայն կը հաղորդակցի իր ընտրողներուն հետ, կ'արձանագրէ անոնց գանգատները,³⁷ եւ մինչեւ «Օգոստոս 14», ամէն ամառ կը վերադառնայ Մուշ, «իր ժողովուրդին» մօտ: Ան միաժամանակ ընտրուած է Հայ ազգային ժողովի անդամ, ուր իր մասնակցութիւնը եղած է նոյնքան կանոնաւոր որքան զուսպ:³⁸ Գրագէտ-երգիծարան Երուանդ Օտ-

³⁵ Գիտենք, որ ներկայ Թուրքիոյ տեղանուանագիտութիւնը նոյնը չէ ինչ որ էր Օսմանեան կայսրութեան շրջանին: Մեւան Նշանեան, այժմ բանտարկուած՝ Թուրքիոյ մէջ, իր հետազօտական աշխատանքը կեդրոնացուցած է հին տեղանուանագիտութեան վրայ (հայկական, քրտական, ասորիական, արաբական, եւ այլն): Հագարաւոր վայրերու առնչուող անոր անկատար մնացած աշխատանքը կարելի է տեսնել այցելելով՝ Index Anatolicus համացանցային կայք:

³⁶ Այլ երեսփոխան մը. Հոճա Բիլաս. կը ներկայացնէ Մշոյ թուրք եւ մահմետական ընտրողները:

³⁷ Համազգայինի Պէյրութի կեդրոնական արխիւը կը պահպանէ «Տէր Կարապետեան Գեղամ (Տարակ)» անունը կրող արխիւ. թիւ 13/1: Հոն կը գտնենք Մշոյ քանի մը տասնեակ գիւղերու բնակիչներուն կողմէ Գեղամին ուղղուած նամակներու, զեկոյցներու, եւ բողոքներու տասնեակ մը թղթածրարներ:

³⁸ Ազգային ժողովը, հիմնադրուած՝ Օսմանեան կայսրութեան տարածքին Հայոց առաքելական եկեղեցոյ հաւատարիմներու կեանքը կանոնաւորող 1863-ի «Ազգային Սահմանադրութեան» որոշումով, ունէր հոգեւորական եւ աշխարհիկ 140 երեսփոխաններ, կ'ընտրէր պատրիարքը, կը կառավարէր ազգային վարժարանները, եւ այլն: Ան կասեցուած էր Ապտիլ Համիտի կողմէ:

եան, հայ երեսփոխաններու մասին սրախօսելով, կը գրէ, թէ Գեղամ խորհրդարանի նիստերուն ժամանակ ելոյթ կ'ունենայ միմիայն իր նահանգին՝ Տարօնի թշուառութեան մասին վկայելու համար.

Անոր խօսակցութեան միակ եւ յաիտենական նիւթը Մուշն էր, գիւղացիներու գոյավիճակը, ցեղապետերու վայրագութիւնները, կառավարութեան կեցուածքը, [միայն] հողերու բռնագրաւում էր, կողոպուտ, աղէտ ու դժբախտութիւն:³⁹

Սակայն «սարսափահար, մեղմ ու գրաւիչ աչքերով, համեստ ու տխուր, դարերու տառապանքի կնիքը դէմքին կրող»⁴⁰ մարդու պատկերի ետին կը գտնուէր Հ.Յ.Դ.-ի անդամ գործունեայ դաշնակցականը:

ՏԱՐՕՆԻ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԸ

Դժուար է ըսել, թէ Գեղամ ճիշդ ո՞ր թուականին միացած է Հ.Յ.Դ.-ին, քանի նոյնքան դժուար է յտակօրէն նշել, թէ Հ.Յ.Դ. ո՞ր թուականին հիմնած է իր կանոնաւոր կազմակերպական կառոյցը հայ ժողովուրդի առասպելական այս

օրրանին՝ Տարօնի մէջ, ուր ժամանակին իշխած են Մամիկոնեաններն ու Բագրատունիները:

Գիտենք, որ Պերլինի դաշնագիրի (1878) չիրագործուած խոստումներու հետեւանք յուսախաբութիւններն են, որ հայ երիտասարդութիւնը մղեցին քաղաքական գործունէութեան: Սակայն Օսմանեան կայսրութեան տարածքին հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ստեղծումէն առաջ հայ ժողովուրդը Տարօնի մէջ ծնունդ տուած էր «լեռներու արքաներու», որոնց շարքին Արաբօն կամ Մխօն, իսկական անվախ աւագակներ, որոնք քիւրտերու դէմ մղուած պայքարին մէջ դարձան հայ գիւղացիութեան պաշտպան ֆետայիներ⁴¹ սրբապատկերի վերածուած Սերոբ Ադրիւրներ, Ճարտարներ, Մուշեղներ, Հրայրներ, Գեորգ Չաւուշներ (Սարհաստ): Ֆետայական կռիւներէն առաջ ծագեր են ինքնաբոխ ապստամբութիւններ, իսկ Զէյթունի, Վանի կամ Էրզրումի մէջ կազմուեր են կարճակեաց գաղտնի ընկերութիւններ: Եղած է նաեւ «առաքեալներու սերունդ»ը, Կովկասէն եկող կամ Օսմանեան կայսրութեան տարածքին աշխատող հայ ուսեալ երիտասարդներ,⁴² որոնք՝ աշխարհագրագէտի, լրագրողի կամ ազգագրա-

³⁹ Ե.Օտեան(1869-1926), *Մեր երեսփոխանները*, 1914-ին «Մանանա» պարբերաբերքին մէջ հրատարակուած եւ 1959-ին Վենետիկի մէջ վերահրատարակուած շարք մը դիմանկարներ: Գեղամին նուիրուած վերլուծականը, էջ 36-39, ֆրանսերէնի թարգմանուած է Գ.Գետնեանի կողմէ՝ *Գիւլիզար* (Les noces noires de Gulizar) գործին մէջ (տես. թիւ 24), էջ 175-178: Գեղամ Տէր Կարապետեան, որուն «Տարօնի բու» մականունը տրուած էր, ծաղրանկարուած է գիշերային այդ գիշատիչի պատկերով:

⁴⁰ Նոյն տեղը:

⁴¹ Rouben, Mémoires d'un partisan arménien: fragments [*Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները*: 1951-1952, 7 հատոր]: Հայերէնէ ֆրանսերէնի թարգմանութիւնը՝ Վ. Տէր Սիմասեանի, La Tour d'Aigues 1990, էջ 269-273:

⁴² Մկրտիչ Խրիմեանի, Գարեգին Սրուանձտեանցի, Արիստակէս Տեկանցի կամ Մանուէլ Միրախորեանի հրատարակութիւններով, ընթերցողը 1880-ական թուականներուն յայտնաբերեց Բագրեւանդի ու Վասպուրականը:

գետի ծայտումին տակ՝ կը շրջագայէին յայտնաբերելու համար իրենց հայրենի բնաշխարհը:

Վանի մէջ 1885-ին Սկրտիչ Փորթուգալեանի խումբ մը աշակերտներու նախաձեռնութեամբ կը հիմնուի Արմենական կուսակցութիւնը, որ հայկական առաջին քաղաքական կուսակցութիւնն էր: Սկրտիչ Փորթուգալեան բարեփոխումներու պաշտպան ազատական մըն էր: Գեղամ զայն կը նկարագրէ իբրեւ «ազատատենչ եւ հայրենասէր մանկավարժ», որ կը ծառայէ ի խնդիր լուսաւորութեան⁴³ տարածման: Արմենականները, որոնք առաջին հանգրքուանին կեդրոնացած էին միայն Վասպուրականի մէջ,⁴⁴ ազատականներ էին որոնք սակայն հայ գիւղացիութեան ինքնապաշտպանութեան համար կիրառած էին յեղափոխական բիրտ գործելաոճը: Բայց կովկասեան մտաւորականութիւնն է, որ կը ստեղծէ հայ քաղաքական գոյգ կազմակերպութիւնները: Իրենք զիրենք մարքսիստ կոչող վեց հայ ուսանողներ Ժընեւի մէջ, 1887-ին կը հիմնեն Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը: Անոնց ծրագիրն ու մարտավարութիւնը, ահաբեկչական գործելաոճը, կը բացայայտեն ռուսա-

կան ժողովրդապաշտութեան (populisme) ազդեցութիւնը: Իսկ ուսանողական եւ մտաւորական փոքր շրջանակներու միաձուլումով, ուր ընդգրկուած են ժողովրդապաշտներ, ազատականներ, անիշխանականներ եւ մարքսիստներ, 1890-ի սմբան, Թիֆլիսի մէջ կը ծնի Հայ Յեղափոխականներու Դաշնակցութիւնը, որ աւելի ուշ պիտի կոչուի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն: Այս միաձուլումը կ'արագանայ Գիլիգարի առեւանգման, Մուսա Բէկի դատավարութեան, ինչպէս նաեւ Կուկունեանի արշաւանքի ձախողութեան իբրեւ հետեւանք:⁴⁵ Երկու կուսակցութիւնները, որոնք ունին ընկերային միեւնոյն հիմքը, եւ կը հետապնդեն միեւնոյն նպատակները, այսինքն՝ Օսմանեան կայսրութեան տարածքին սպրոդ հայութեան պաշտպանութիւնն ու ազատագրումը, համոզուած են, որ «հայկական յեղափոխութիւնը» միջոց մըն է եւրոպական դիւանագիտութեան վրայ ազդելու եւ այդ ճամբով բարենորոգումներու եւ Հայկական հարցի քաղաքական լուծման շուրջ նպաստաւոր մթնոլորտ ստեղծելու: Թէեւ երկու կուսակցութիւններու միջեւ նախատեսուած միութիւնը կը ձախողի ընկերվա-

⁴³ 1914-ին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Սկրտիչ Փորթուգալեանի յորելեանին առիթով լոյս տեսած *Նոր անցեալի մը յիշատակներ* խորագրեալ յօդուած, թարգմանուած Գ. Գեւորեանի կողմէ *Les noces noires de Gulizar*-ին մէջ (տես. թիւ 24) էջ 169-174: Սկրտիչ Փորթուգալեան (1848-1925), ծնած Կոստանդնուպոլիս, Վանի մէջ կը հիմնէ դպրոց մը (1878): Ան համոզուած էր, որ կրթութեան տարածումը անհրաժեշտութիւն մըն է պայքարելու ընդդէմ հայկական նահանգներու բնակչութեան տնտեսական եւ մշակութային յետամնացութեան: Փորթուգալեանի գործունէութեան կասկածելով, թուրք իշխանութիւնները 1881-ին կը գոցեն դպրոցը : Փորթուգալեան զայն կը փոխարինէ Կեդրոնական վարժարանով մը, որ նոյնպէս կը փակուի 1886-ին: Այնուհետեւ կը կանչուի Կոստանդնուպոլիս (1885): Կ'աքսորուի Մարսիլիա, ուր 1885-էն 1921 կը հրատարակէ *Արմէնիա* պարբերականը, որ կոչ մըն էր հայ ժողովուրդի զարթօնքին:

⁴⁴ Վան նահանգի միջնադարեան անուանումը:

⁴⁵ Կովկասէն մեկնած եւ թրքահայութեան օժանդակելու նպատակով կազմակերպուած շուրջ հարիւր հայ երիտասարդներու զինեալ արկածախնդրութիւն:

րութեան շուրջ տարակարծութիւններու հետեւանքով, այդուհանդերձ երկուքն ալ կը պաշտպանեն ժողովրդային ցոյցերու, զինեալ պայքարի եւ ֆետայիներու առաջնորդութեամբ հայ զանգուածներու ինքնապաշտպանական կռիւներու գործելաճճը, որոնց օրինակը ակընյայտօրէն առնուած էր պուլկարական փորձէն: Ծանօթ են այս բոլորին յաջորդող անխուսափելի իրադարձութիւնները. հայ զանգուածային ցոյցեր, մեծ պետութիւններու բառային «միջամտութիւն»ներ, մահմետականներու զանգուածային վայրագ «խռովութիւններ» ու կառավարական ճնշումներ: Գումգարուի մէջ հնչակեաններու կազմակերպած ցոյցէն (27 Յուլիս 1890) մինչեւ Պանք Օթոմանի գրաւումը դաշնակցական զինեալներու կողմէ (26 Օգոստոս 1896), «համիտեան ջարդեր»ուն գոհ կ'երթան աւելի քան 200.000 հայեր:

Նախ՝ հնչակեանները կը յայտնուին Սասնոյ մէջ, ուր աչքի կ'իյնայ անոնց ամենայայտնի անդամներէն՝ Մուրատ:⁴⁶ Կը մասնակցին Սասնոյ առաջին ապստամբութեան (1893-1894), գոր կը խեղդուի արեան մէջ: 1896-ին, հնչակեանները կուսակցութեան ծրագրի եւ մարտավարութեան շուրջ տարակարծութիւններու հետեւանքով կը պառակտուին, որուն իբրեւ հետեւանք Տարօնի մէջ անոնց տեղը կու գան գրաւել դաշնակցականները: Գժուարին նուաճում մը՝ Պարսկաստանէն եւ Կով-

կասէն՝ անվաղորդայն Խանասորի արշաւանքէն ետք (1897):⁴⁷ Հաւանական է, որ Գեղամ իր քաղաքական գործունէութիւնը սկսած ըլլայ այդ ժամանակաշրջանին՝ նկատի ունենալով անոր ձերբակալութիւնը, 1898-ին: Դաշնակցականներու կողմէ կազմակերպուած Սասնոյ երկրորդ ապստամբութիւնը (1904) կ'եզրափակուի թրքական բանակին հետ արիւնահեղ բախումներով (որոնց կը մասնակցին Անդրանիկ⁴⁸ ու Սեբաստացի Մուրատ) եւ ապա՝ ֆետայիներու Կովկաս նահանջով, ուր սկսած էին «հայ-թաթարական» կռիւները, 1905-ի Ռուսական յեղափոխութեան նշանակալի դրուագներէն մէկը:

ԳԵՂԱՄԵՒ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչեւ 1904 թուական, Գեղամին կուսակցական-յեղափոխական գործունէութիւնը մեզի կը մնայ անյայտ: Ան ծայր աստիճան գաղտնապահ է. գաղտանապահութիւն՝ որ կը բացատրուի Մշոյ առաջնորդարանէն ներս անոր պաշտօնական կարգավիճակով, ու իր մնայուն, հասկնալի վախով՝ իշխանութիւններու կամ քիւրտ թռռուններու պատժիչ հակազդեցութենէն: Թէեւ յարումը յեղափոխական կազմակերպութեան մը կը հակասէր օրինապահ, զգուշաւոր ու խոկուն մարդու իր խառնըրուածքին, այդուհանդերձ այդ յարումը

⁴⁶ Իսկական անունով՝ Համբարձում Պոյաճեան (1867-1915), 1908-ին կ'ընտրուի Օսմանեան խորհրդարանի անդամ:

⁴⁷ Դաշնակցական 250 ֆիտայիներու կողմէ Պարսկաստանէն կատարուած վրէժխնդրական արշաւանք՝ համիտեան ջարդերուն մասնակցած քիւրտ ցեղախումբի մը դէմ: Սփիւռքի մէջ Խանասորի արշաւանքին յիշատակը կը նշուի իւրաքանչիւր տարի:

⁴⁸ Անդրանիկ Օզանեան (1865-1927), ամենէն յայտնի եւ ժողովրդական հայ ֆետային: Ստացած է ռուսական բանակի հրամանատարի աստիճան (1917):

եղաւ անխուսափելի իրեն համար, ինչ-պէս՝ եւ Տարօնի ողջ ժողովուրդին:

Դուրան-Բարձրաւանդակի ժողովուրդը յեղափոխական է, եւ յեղափոխական է, որովհետեւ սոված է: Շատ սխալ կը լինէր, որ միմիայն յեղափոխութեան հիմնաքարը հաշուէինք զանազան գաղափարական ձգտումներ. դա այստեղի գոնէ սոված ժողովրդեան համար մի անմիտ ցնորք կը լինէր եւ դժուար թէ կարելի լինէր մի սոված, հարքստահարուած «ֆլահ»⁴⁹ դասակարգից [բան] սպասել քազաւորութեան, ազգային զանազան ձգտումների մասին եւ այլն. նրա ձգտումը գլխաւորապէս ուղղուած է ձեռք բերել տնտեսական ազատութիւն,⁵⁰ եւ չգիտենք, դժբախտաբար թէ բարեբախտաբար, [որ] այստեղի յեղափոխական կազմակերպութեան հիմնաքարը դասակարգային տնտեսական ազատութեան մի ձգտում է՝ գունատրուած ազգային ազատութեան փայլուն ներկերով: Այդ պատճառով կարծում ենք, որ այստեղի կազմակերպութիւնը

շատ հաստատուն է եւ նրա արմատը ողջ կը մնայ եւ անհրճաբ է արմատախիլ անել [...]: Առաջին կազմակերպող ուժը սովն ու սուլթանական ռեժիմն են, իսկ երկրորդականները՝ ժողովուրդի թոյնից ծնուած յեղափոխականները: Այդ կէտը պէտք է պարզ լինի. լոկ ազգային անջատման կոչի չէ. լոկ յեղափոխականների գլխից ծնուած զանազան աւանտիւրիստների ցնորական գործ չէ, այլ մի ժողովրդական յուսահատ շարժում՝ բխուած սոսկալի բռնութիւնից:⁵¹

Հ.Յ.Գ. արխիւները կը փաստեն, որ մինչեւ Սասնոյ ապստամբութեան (1904) հետեւանք հալածանքները՝ կախաղան, ձերբակալութիւն, յեղափոխականներու փախուստ,- Գեղամ բացայայտ դերակատարութիւն չէ ունեցած: Կոչիներու ընթացքին մահացած Հ.Յ.Գ. հանրայայտ քանի մը անձնատրութիւններու անհետացումէն ետք է (ինչ-պէս՝ Հրայր Դժոխք, Թորգոմ, Վահան Մանուէլեան, Կայծակ-Վաղարշակ),⁵² որ Գեղամ երեւան կու գայ Տատրակ ծածկանունով, իբրեւ մէկը Դուրան-Բարձրաւանդակի⁵³ Կեդրոնական Կո-

⁴⁹ Գիւղացի ստրուկներուն համար օգտագործուած արաբերէն եզր:

⁵⁰ «Տնտեսական ազատութիւն» այս պարագային կը նշանակէ պարզապէս տէր ըլլալ սեփական աշխատանքի արդիւնքին:

⁵¹ Դուրան-Բարձրաւանդակի Կեդրոնական Կոմիտէի տեղեկագիր (Մուշ-Մասուն), 1 Նոյեմբեր 1906, Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Դ. հատոր, Պէյրութ, 1982, էջ 54-55, ստորագրուած՝ Տատրակ եւ Ռուբէն:

⁵² Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Բ. հատոր, էջ 174: Հ.Յ.Գ.-ի կազմակերպական կառոյցէն ներս Տարօնի գաղտնամունն էր՝ Դուրան-Բարձրաւանդակ:

⁵³ Հոկտեմբեր 1906-ին, երեք միա յայտնի անդամներն են՝ Ռուբէն (Տէր Մինասեան), Վկայ (Վարդան վարդապետ) եւ Մարիատ (Գէորգ Չաուշ): Նիւթեր Հ.Յ.Գ. Պատմութեան համար, Դ. հատոր, էջ 7: Տեւ. ստորեւ նոթ 65:

միտէի (ԿԿ) հինգ անդամներէն, եւ իբրեւ անդամ Վասպուրական-Տուրուբերանի պատասխանատու մարմին:⁵⁴

Գեղամի հետեւեալ կենդանագիրը կը պարտինք ֆետայի եւ քաղաքական գործիչ՝ Ռուբէնին (1881-1951),⁵⁵ որ 1906-էն 1908 պատասխանատուութիւններ ստանձնած է Գեղամին հետ.

Ան հին յեղափոխական էր, բայց մարտական գործիչներէն տարբեր հայեացքներ ունէր, Հրայրի նման զգոյշ էր ու կողմնակից խաղաղ միջոցներու: Ան մեծ յոյս ունէր եւրոպական պետութեանց միջամտութեան վրայ ու կը հաւատար հասնիլ բարենորոգումներու իրագործման, առանց ըմբոստութեան ու արինահեղութեան: Ան կանգնած էր յեղափոխութեան ու պահպանողականութեան միջեւ: Մշոյ Առաջնորդարանի քարտուղարն էր, բայց ըստ էութեան ինքն էր առաջնորդը, որովհետեւ ինչ առաջնորդ ալ գար, անպայման կը շարժէր իր ցուցմունքներովն ու խորհուրդներովը: Գեղամ, խառնուածքով ազնիւ ու հայրենասէր, կը սիրուէր բոլորէն, կ'ապրէր ժողովուրդի կեանքով ու ժողովուրդի վիշտը իր վիշտն էր: Ասկէ զատ ան [կը համարուէր] «կուսակցութեան մարդը», այսինքն՝ ամէն ոք կը կարծէր, թէ անոր

ետեւ կանգնած է ամբողջ կուսակցութիւնը: [...] Ինչ որ ալ ըլլային Գեղամի տեսակետները կուսակցութեան գործելակերպի այս կամ այն ձեւի մասին, ան այսուհանդերձ հաւատացեալ դաշնակցական մըն էր ու խիստ կարգապահ: [...] Ան ցերեկները կ'աշխատէր իբրեւ Գեղամ, գիշերները իբրեւ Տատրակ ու Ասողիկ: Այս կեղծանունները իսկապէս ալ կը համապատասխանէին իր էութեան. տատրակի նման անմեղ էր, երկշոտ ու զգոյշ: Ան զէնքի մարդ չէր, զէքնէն կը վախնար, բայց կը պաշտէր ուժեղները եւ զէնք գործածողները: Նա ասողիկի նման գրող էր, լաւ ծանօթ էր Հայաստան աշխարհի բոլոր անցուդարձերուն, պատմութեան, հայ ժողովուրդի բարքերուն, կը հաւաքէր երգեր, աւանդութիւններ, եւայլն: Ան էր, որ կը գրէր կառավարութեան, պատրիարքարանի ու կուսակցութեան բոլոր նամակները, տեղեկութիւնները, վիճակագրութիւնները: Մէկ խօսքով՝ Գեղամ Դուրան-Բարձրաւանդակի գրիչն էր, անոր մտաւոր աշխատանքը տանողը, այդ աշխարհի քեաթիպը: Ասկէ զատ՝ ան գործելով Մուշ քաղաքի առաջնորդարանին մէջ, կը հաւաքէր բոլոր պաշտօնական եւ ոչ պաշտօնական տեղեկու-

⁵⁴ Հ.Յ.Ռ. շրջանային կազմակերպութեան գերագոյն մարմին, որ կը համախմբէր Վանի եւ Մշոյ Կեղրոնական կոմիտէները:

⁵⁵ Ռուբէն Տէր Մինասեան, Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, Ա. Վիրապեան, Խ. Ստեփանեան, Երեւան, 2011:

թիւները. յարաբերութեան մէջ էր պետական պաշտօնեաներու հետ: Այսպէսով ան քանկագին տեղեկութիւններ կը հայթայթէր կուսակցութեան ու յեղափոխականներուն, կ'իմանար վտանգները, խուզարկութիւնները, զօրքերու շարժումները եւ մեզի կը տեղեկացներ ըստ այնմ: Կարելի է անվարան ըսել, որ Գեղամին ու ընկերներու շնորհիւ էր, որ շատ կռիւներէ խուսափած ու շատ հաւանական մահերէ ազատած ենք:⁵⁶

Ամէն քան ըսուած է հոս: Պոսթընի Հ.Յ.Դ. արխիւները կը պահեն այս գրութիւնները, տեղեկագրերը, խմորատիպ,⁵⁷ կամ անտեսանելի մելանով գրուած նամակները, որոնք տարիներ շարունակ Գեղամի կողմէ դրկուեր են դեկավար զանազան մարմիններուն, Բիւրոներուն,⁵⁸ ինչ որ կը հաստատէ նաեւ Վահան Փափազեան.

Գեղամ Տէր Կարապետեան-մեր հին յեղափոխականներէն-Տարօնի «Տատրակ»-ը. [...] լուռ

ու մունջ եւ հազար վտանգներու մէջէն՝ կրցաւ իր կապերը երբեք չխզել կուսակցական վերին մարմիններու հետ եւ անզուգական Վարդան վարդապետին կից՝ չափաւորեց քաղմաթիւ ասպատակային եւ վնասակար ելոյթներ մեր ֆետայական խումբերու:⁵⁹

Հակառակ քաղաքական իսկական վտանգներուն, Գեղամ փափաքած էր Տարօնը ներկայացնել Վիեննայի մէջ կայացած Հ.Յ.Դ. 4-րդ Ընդհանուր Ժողովին (1907):⁶⁰ Խորհրդապահական շրջանակէն դուրս գալու՞, թէ՞ մարտավարական, ներքին կարգապահական, ընկերվարութեան կամ կովկասեան հարցերուն առնչուող վիճարկումներուն մասնակցելու ցանկութիւն: Գրեթէ անտարակոյս կարելի է հաստատել, որ ինք գրած է Ժողովին ներկայացուած՝ Դուրան-Բարձրաւանդակի գործունէութեան տեղեկագիրը (93 էջերէ բաղկացած ձեռագիր տեղեկագիր մը):⁶¹ Այդուհանդերձ կը մերժուի անոր թեկ-

⁵⁶ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները*, Լոս Անճելըս, 1951, հատոր 4-րդ, էջ՝ 62-63:

⁵⁷ Տպագրութեան նախնական եղանակ մը:

⁵⁸ Հ.Յ.Դ.-ի դեկավարութիւնը կազմուած էր Ժընեւի արեւմտեան եւ Թիֆլիսի արեւելեան Բիւրոներէն: Տես. Հրաչ Տանապետեան, *Հ.Յ.Դ.աշնակցութեան կազմակերպական կառոյցի հորվոյթը*, Պէյրութ, 1974:

⁵⁹ Վ. Փափազեան (Կոմս, 1876-1973), *Իմ Յուշերը*, Պէյրութ, 1952, Բ. հատոր, էջ.՝ 59: Վահան Փափազեանը շնակցական գործիչ մըն է, որ 1908-ի Վանի ընտրութիւններուն ընտրուեցաւ խորհրդարանի պատգամատր (mebus): Ան հետաքրքրական վկայութիւններ ունի Օսմանեան խորհրդարանի եւ անոր հայ պատգամատրներուն մասին:

⁶⁰ Հ.Յ.Դ. 4-րդ Ընդհանուր Ժողովը տեղի ունեցաւ Վիեննա՝ 1907-ի 22 Փետրուարէն 29 Մայիս: Վճռորոշ Ժողով մը, որ կը կազմէ Ռուսահայաստանի եւ Թրքահայաստանի կրկնակ ծրագիրը:

⁶¹ «Դուրան-Բարձրաւանդակի Կեդրոնական կոմիտէի տեղեկագիր» ուղղուած Հ.Յ.Դ. 4-րդ Ընդհանուր Ժողովին» խորագրեալ գրութիւնը կը կրէ «1 Նոյեմբեր 1906, Տարօն (Մուշ)» թուականը: Տեղեկագիրը ծածկագրուած է Մայր Արաքսի ժողովրդական երգի բառերով, եւ ստորագրուած՝ Տատրակ եւ Ռուբէն: Հոն կը գտնենք արժեքաւոր տեղեկութիւններ Կեդրոնական Կոմիտէի 1904-1906 գործունէութեան շրջանի համեատ պիտճէին, եւ զէնքի ու դրամի տեսանկիւնէն անոր հսկայական կարիքներուն մասին: Տեղեկագրին մէկ բաժինը հրատարակուած է «Նիւթեր Հ.Յ.Դ.աշնակցութեան պատմութեան համար» Դ. հատորին մէջ, էջ 54-72:

նաժուրիւնը: Նախընտրութիւնը կը տրուի ֆետայի Սարհատին (Գեորգ Չաուշ, 1870-1907): Սակայն Սարհատ եւս չի մեկնիր Վիեննա: Տարօնէն դուրս երթալու համար, որ 1904-էն ի վեր պաշարուած էր բանակին կողմէ, պէտք էր անցնիլ լեռներու գագաթներով: Չիւնախառն ահաւոր բուքն ու սառը քամին երկու առիթով կը ստիպեն զիրենք ետդարձ ընելու, ինչպէս ժամանակին Քսենոֆոնի զինուորները:⁶² Ու քանի մը ամիս ետք, Սուլուխի կամուրջին վրայ թուրք ոստիկանութեան հետ կռիւի բռնուելով՝ Գեորգ Չաուշ կը մահանայ, անցնելով Տարօնի առասպելներու ոսկեայ էջերուն, ուր հերոսներու փառքը կը հիւսեն ժողովրդական երգեր:

1908-ի ամբան ցնծութեան օրերուն, երիտթուրքերու յաղթանակէն եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հաստատումէն ետք, Սուրբ Կարապետ վանքին մէջ կը գումարուի Դաշնակցութեան Դուրան Բարձրաւանդակի նշանաւոր Շրջանային Ժողովը (15-17 Սեպտեմբեր 1908): Հոն կ'որոշուի ու կը պարտադրուի ֆետայիներու զինաթափումը, որուն մասին Ռուբէն կը պատմէ յուզիչ շեշտներով:⁶³ Տրուելէ առաջ՝

... ժողովը այդ պատգամաւորութեան կ'որոշէ Պ. [Պրն.] Ռուբէնը.....: Ժողովս միաձայն հաւանութեամբ կը պահանջէ նստել

Պ. [Պրն.] Ռուբէնի հետ ընկերանայ Պ. [Պրն.] Գեղամ Տէր Կարապետեանը անպայման կերպով՝ ներկայ գտնուելու դաշնակցական Ե-րդ Ընդհանուր Ժողովին ներկայացնելու Դուրանի ժողովրդեան ցաւերն ու պահանջներն:

Բանաձեւ մը, որ կ'ապացուցանէ կազմակերպութենէն ներս Գեղամի ներշնչած վստահութիւնն ու յոյսը: Քանի մը շաբաթ ետք, Նոյեմբեր 1908-ին, ան վերջապէս կ'իրականացնէ երկար ժամանակէ ի վեր զսպում քաղաքական ձգտում մը՝ ընտրուելով Օսմանեան խորհրդարանի Մշոյ շրջանի պատգամաւոր (mebus): Կը պարզուի սակայն, որ Հ.Յ.Դ. օրուան ղեկավարութիւնը նախընտրած էր Անդրանիկը, որ ճանչցուած է խիզախ «զինուորական» զիծի գործիչ մըն էր:

Վիեննայի Ընդհանուր Ժողովէն ետք, Հ.Յ.Դ. դարձած էր Երկրորդ միջազգայնականի անդամ (1907), եւ այնուհետեւ կը ներկայանար ընկերվարական պիտակով:⁶⁴ Օսմանեան առաջին խորհրդարանի անդրանիկ նիստին, գումարուած Դեկտեմբեր 1908-ին, Գեղամ, իբրեւ Մշոյ դաշնակցական պատգամաւոր, 7 այլ պատգամաւորներու հետ (3 դաշնակցական, 1 հնչակ-

⁶² Վերջապէս Անդրանիկը եւ Սեբաստացի Մուրատն է (1874-1918), որ Տարօնը կը ներկայացնեն Վիեննայի ժողովին:

⁶³ Յուշեր (տես. նոթքիւ 41), էջ 241-244:

⁶⁴ Առաջին անգամ ընդունուած է Շթոթկարտի Երկրորդ Միջազգայնականի Համագումարին իբրեւ կովկասեան կուսակցութիւն, եւ 1909-ին իբրեւ՝ «յառաջիկային կեանքի կոչուելիք օսմանեան մասնաճիւղի մը ենթաբաժանում»: Տես. Անահիտ Տէր Մինասեան, *The role of the Armenian community in the foundation and development of the socialist movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923*, «Socialism and nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923» աշխատութեան մէջ: Հրատ. M.Tunçay եւ E. Jan Zürcher, 1994 Լոնտոն, էջ 109-156:

եան,⁶⁵ եւ 3 պուլկար, ընդամենը 8 պատգամաւոր՝ 266-ի վրայ) մաս կը կազմէր «աշխատատեղերու հոսանքին», որ կը ներկայանար իբրեւ Օսմանեան կայսրութեան «աշխատատեղերու շահերու» պաշտպան: Այդպէս էր առնուազն տեսականօրէն: Դաշնակցական խորհրդարանականի հանգամանքով Գեղամ կը հրաւիրուի Հ.Յ.Դ. 5-րդ Ընդհանուր Ժողովին, Վառնա (15 Օգոստոս-15 Սեպտեմբեր 1909),⁶⁶ այն օրերուն, երբ կուսակցութիւնը պէտք է հաստատէր իր գորակցութիւնը Օսմանեան նոր համակարգին, ինչպէս նաեւ իր համագործակցութիւնը՝ երիտթուրքերու Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կոմիտէին հետ (CUP/İttihad ve Terakki), Ատանայի ջարդերէն եւ Ապտիւլ Համիտ Բ.ի իշխանութեան անկումէն ետք (Մարտ-Ապրիլ 1909): Գեղամ աշխուժօրէն կը մասնակցի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կայացած Հ.Յ.Դ. 6-րդ Ընդհանուր Ժողովին (17 Օգոստոս - 18 Սեպտեմբեր 1911):⁶⁷ Ճշմարտութեան ժամը հնչած էր: Յայտնի «աշխատատեղական» ճակատի պատգամաւորները խստօրէն կը քննադատուին համախորհուրդ գործունէութեան պակասի, անհատական թշնամանքներու, եւ մանա-

ւանդ արեւելեան նահանգներու վատթարացող կացութեան շուրջ բաւարար տեղեկութիւն փոխանցած չըլլալու պատճառով (հայ գաղթականներու վերադարձի անկարելիութիւն, հողային հարց, անապահովութեան աճ, արդարութեան բացակայութիւն, ծանր հարկերն ու անոնց գանձումին ձեւը, ինչպէս նաեւ 1909-էն ի վեր ոչ մահմետական բնակչութեան պարտադրուած զինուորական ծառայութեան պայմանները): Գեղամ հռետոր մը չէր եւ ինչպէս կ'երեւի անոր ելոյթները Օսմանեան խորհրդարանէն ներս եղած են հազուադէպ ու անդադար միեւնոյն նիւթը արծարծող,⁶⁸ իսկ խորհրդարանի նշանաւոր դէմքը եղած է Գրիգոր Չոհրապ (1861-1915), «ազատական» պատգամաւոր մը, հրապուրող, հանրայայտ հայ գրագէտ եւ միանգամայն թրքախօս փայլուն իրաւաբան: Գեղամ երկչոտ էր, լռակեաց, զուսպ եւ շուքի մէջ աշխատող, իսկ իր երկչոտութիւնը կը կրկնապատկուէր քանի չէր տիրապետէր թրքերէնին ու մանաւանդ *օսմանլի*⁶⁹ գրութեան: Սակայն Հ.Յ.Դ. 6-րդ Ընդհանուր Ժողովին, երբ ան իբրեւ տարօնցի մտաւորական կը ներկայանայ *Ասողիկ*⁷⁰ անունով, Գեղամ կը հակադրուի Բիւրոյին: Անոր

⁶⁵ Դաշնակցական պատգամաւորներն են՝ Արմէն Գարօ Փաստրնաճեան, Վարդգէս Մերենկիւլեան, Վահան Փափագեան, Ինչակեան պատգամաւորը՝ Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան):

⁶⁶ Թիւ 52-ով մէջբերուած վաւերագրեր, Չ. հատոր, էջ 20-150:

⁶⁷ Թիւ 52-ով մէջբերուած վաւերագրեր, Ը. հատոր, էջ 8-119:

⁶⁸ Գեղամին ելոյթը Խորհրդարանի 137-րդ նիստին հրատարակուած է *Ազատամարտի* թիւ 53-ին մէջ 1909-ին: «Այս անխօս մարդը, որ սկսած էր դառնալ կասկածելի եւ իր անկիւնին մէջ քաշուած կը կերպարանափոխուէր երբ մէկն ու մէկը - ընկեր կամ խորհրդարանի որեւէ երեսփոխան - յանդգնէր ժխտել անոր բերած փաստերը Տարօնի հարստահարութիւններու մասին:... Իր կից-կտուր ճառերը խորհրդարանի մէջ մերթ կը սկսէին *Mus ovasında*-ով [«Մշոյ դաշտին մէջ»]. այդ երկու բառերը հերիք էին որ անտարաններու վրայ նստած մարդիկ խնդային...»: Փափագեան, Իմ Յուշերը, Բ. հատոր, էջ 60 (մէջբերուած թիւ 59-ով):

⁶⁹ Արմէն Գարօ, Վահան Փափագեան եւ Վարդգէս Մերենկիւլեան կ'ամբաստանուին թրքերէն չզիտնալու պատճառով:

⁷⁰ Տես. նօթ թիւ 3:

համար Իթքիհատին հետ կնքուած դաշինքը որեւէ դրական հետեւանք չէ ունեցած արեւելեան նահանգներու հայութեան համար, եւ նոյնիսկ հակառակ ազդեցութիւն ունեցած է տեղի տալով հակազդեցութիւններու եւ «հալածանքներու»: Եթէ Հ.Յ.Դ. կը փափաքի համաձայնիլ Իթքիհատին հետ, ինչո՞ւ չի փորձեր նոյնը կատարել հայկական միւս կուսակցութիւններուն հետ: Ինչո՞ւ չի փորձեր միանալ քիւրտերուն, եւ յատկապէս քիւրտ *նայան*ներուն: Հողային հարցը կարգաւորելու եւ այդ ուղղութեամբ անհրաժեշտ լուծում մը գտնելու համար, արդեօք աւելի լաւ չէ՞ խաղաղ յարաբերութիւններ պահել միւսներուն հետ:⁷¹ Այս պատճառով է, որ Գեղամ կ'ընդդիմանայ Իթքիհատին հետ յարաբերութիւնները խզելու եւ ինքնապաշտպանութեան մարտավարութեան վերադառնալու հեռանկարին,

որոնց հետեւանքները աւելի վատ կը լինի. գիտնալու էք, որ մեր ժողովուրդը՝ նոյնիսկ պարզանձնական ինքնապաշտպանութեան չէ ուզած դիմել [...] որովհետեւ ինքնապաշտպանութիւնը տեղական իշխանութիւններու կողմէ միշտ մեկնուած է

իբր ըմբոստութիւն պետական օրէնքներու դէմ [...] Լաւ կ'ըլլար անոր փոխարէն մենք պահանջէինք, որ Իթքիհատը մաքրէր իր գաւառական մասնաճիւղերը հին բռնակալ եւ զեղծագործ տարրերէ եւ ընդունէր խառն մարմիններու կազմութիւնը, երկու կուսակցութեանց համար:⁷²

Սակայն, 1912-ի խորհրդարանական ընտրութիւններու ժամանակ, երբ Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կուսակցութեան եւ Հ.Յ.Դ.-ի յարաբերութիւնները խզուելու ընթացքի մէջ էին, Գեղամ կը դիմէ արեւելեան Բիւրոյին հովանաւորելու իր թեկնածութիւնը Մշոյ մէջ: Հակառակ կուսակցութեան վերապահութեան, որ կը նախընտրէր թրքերէնին աւելի լաւ տիրապետող թեկնածու մը ունենալ, Գեղամ կ'ընտրուի:⁷³ Յուլիս 1913-ին, Սուրբ Կարապետ վանքին մէջ Վարդապառի տօնակատարութեան ժամանակ, Գեղամ կ'ընդունուի Վարդան վարդապետէն (1846-1915).⁷⁴ Ռոստոմի, Ջաւարեանի, Գարմէնի, Ռուբէնի, Կորիւնի⁷⁵ հետ միասին: Ան սակայն չի մասնակցիր Հ.Յ.Դ. 7-րդ Ընդհանուր Ժողովին, որը տեղի կ'ունենայ Օգոստոսին Էրզրումի մէջ:⁷⁶ Ժողովը կը կազ-

⁷¹ Նիւթեր Հ.Յ.Դ. պատմութեան համար, Ը. հատոր, էջ 58:

⁷² Միւնոյն տեղը, էջ 62:

⁷³ Տիգրան Մեսրոպ Գալիկեան, *Armenian organization and ideology under Ottoman rule (1908-1914)*, New Brunswick (NJ), 2009, էջ 124 եւ 129:

⁷⁴ Յ. Պետրոսեան, *Վերջին առաջնորդը Տարօն Աշխարհի*, (Վարդան ծայրագոյն վարդապետ Յակոբեան), Էջմիածին, Դեկտեմբեր 2012, էջ 49-65: Յեղափոխական վարդապետը 1915-ի ամբարն վայրագորէն սպաննուած է իր հօտին հետ:

⁷⁵ Ա. Գեւորեան, *Ուխտագնացութիւն դէպի Սուրբ Կարապետ վանք, 1913* (թարգմ. Ա. Տէր Մինասեան), France Arménie ամսաթերթ, Յուլիս-Օգոստոս 2013, էջ 53: Հ.Յ.Դ. երեք հիմնադիրներէն երկուքի՝ Ռոստոմի եւ Ջաւարեանի ներկայութիւնը կ'ընդգծէ այս հանդիպումին կարեւորութիւնը:

⁷⁶ 7-րդ Ընդհանուր Ժողովը, առաջին անգամ ըլլալով, պիտի գումարուէր *Երկիրէն* ներս, Սուրբ Կարապետ վանքին մէջ: Սակայն անկանխատեսելի դժուարութիւններ ստիպեցին զայն փոխադրել Էրզրում, Կովկասէն ժամանող պատգամաւորներու տեղափոխութիւնը դիւրացնելու մտահոգութեամբ:

մէ «երրորդ Բիւրօ մը Հայաստանի համար», որուն գործունէութեան դաշտը պիտի ընդգրկէր արեւելեան վեց վիլայէթներու եւ Տրապիզոնի շրջանը, եւ որը կը նախատեսէր բնակչութեան վերազինումը՝ հաւանական ճակատումի մը պարագային զայն նախապատրաստելու նկատառումով:⁷⁷

Միւսն Ջաւարեանի անակնկալ մահը (1866-1913), ծանր հարուած մըն էր: Ան վերադարձած էր Կոստանդնուպոլիս, երկար ու յոգնեցուցիչ կեցութենէ մը ետք Մուշի մէջ, ուր կը վարէր Տարօնի հայկական դպրոցներու պատասխանատուի պաշտօնը: Հ.Յ.Դ. կը կազմակերպէ իսկական ազգային յողարկատրութիւն ի պատիւ այս աշխարհական սուրբին, որուն տուած էր «կուսակցութեան խիղճը» մականունը, եւ զօրաշարժի կ'ենթարկէ իր բանաստեղծները՝ Աւետիս Ահարոնեան, Դանիէլ Վարուժան, Միամանթօ: Գեղամ, որ իրապէս գնահատած էր Ջաւարեանը, կ'ընթերցէ անոր դամբանականը Բանկալթիի գերեզմանատան մէջ (20 Հոկտեմբեր 1913):⁷⁸

Պալքանեան պատերազմի թէժ օրերն էին. դիւանագիտական սուր պայքար կը մղուէր երոպական տէրու-

թիւններուն միջեւ: Ռուսաստան կը յաղթահարէ Գերմանիոյ ընդդիմութիւնը, ձեռք կը ձգէ տէրութիւններու համաձայնութիւնը թրքահայաստանի բարենորոգումներուն շուրջ, եւ կը յաջողի զայն ընդունիլ տալ օսմանեան կառավարութեան (8 Փետրուար 1914): Արեւելեան վեց վիլայէթները, որոնց միացուած էր նաեւ Տրապիզոնի վիլայէթը, կը դասակարգուին արեւելեան երկու նահանգներու կազմին մէջ, եւ կը յանձնուին երկու տեսուչներու վերահսկողութեան, որոնց պարտականութիւնն էր հսկել բարենորոգումներու ծրագրի գործադրութեան: Ռուսաստանի նախաձեռնութիւնը տեսարար կը քաջալերուի Հայ եկեղեցույ եւ միութիւններու կողմէ, Թիֆլիսէն Կոստանդնուպոլիս եւ Երեւանէն Փարիզ:⁷⁹ Կոստանդնուպոլսյ մէջ, Գեղամ մաս կը կազմէ քաղաքացիական խորհուրդի մը, որուն պարտականութիւնն էր իրազեկել նորանշանակ պատրիարք Չաւեն՝ իր ընտրութիւններուն եւ առնելիք քայլերուն մէջ:⁸⁰ Երկու տեսուչներու, նորվեկիացի Հոֆի եւ հոլանտացի Վեսթընենկի նշանակումը Ապրիլ 1914-ին, նոր յոյս կը ներշնչէ հայութեան:⁸¹ Անկասկած Գեղամ եւս ներշնչուած էր միեւնոյն յոյսերով: Բայց

⁷⁷ Հ.Տասնապետեան, Histoire de la Fédération Révolutionnaire Arménienne Dachnaksoutioun 1890-1924, Milano 1988, էջ 103. Փաստաթուղթեր (մէջբերուած թիւ 52-ով) Ժ. հատոր, էջ 9-49: Շնորհակալութիւններ խմբագիր Ե. Փամպուրեանին:

⁷⁸ Ազատամարտ, թիւ 1344, 1913: Ջաւարեան մաս կը կազմէր Հ.Յ.Դ.աշակցութեան հիմնադիր երրորդութեան, Քրիստափոր Միքայէլեանի (1859-1905) եւ Ստեփան Չօրեանի (1867-1919) կողքին:

⁷⁹ Նոյեմբեր 1912-ին կաթողիկոս Գէորգ Ե. Փարիզ կը գործուղէ Պօղոս Նուպար փաշայի գլխատուած պատուիրակութիւնը, ապահովելու համար Եւրոպայի զօրակցութիւնը Հայաստանի բարենորոգումներուն գծով:

⁸⁰ Չաւեն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս, Վատերագիրներ եւ վկայութիւններ: Գահիրէ, 1947, էջ 30-31:

⁸¹ W.J. van der Dussen, The question of Armenian reforms in 1913-1914, Armenian review 39/1, 1986, էջ 11-28:

հաւանաբար նաեւ վախցած մահմետականներու հակազդեցութենէն, նկատի ունենալով, որ թուրք բանակը այդ օրերուն Պիթլիսի մէջ խեղդած էր քրտական ապստամբութիւն մը: Այդ օրերուն, 1914-ի գարնան, խորհրդարանական չնախատեսուած ընտրութիւններու աւարտին, որոնք յատկանշուած էին իթքիհատականներու եւ անոնց երրորդութեան՝ Թալէաթի, Էնվերի ու Ճեմալի բացարձակ յաղթանակով,⁸² Գեղամ «հայկական քուէներով» վերընտրուած էր Մշոյ պատգամատուր:⁸³ Գեղամ չի մասնակցիր Էրզրումի մէջ Օգոստոս 1914-ին տեղի ունեցող Հ.Յ.Դ. ութերորդ եւ պատմական Ընդհանուր Ժողովին: Երուպայի մէջ արդէն իսկ պատերազմ յայտարարուած էր, իսկ թուրք կառավարութիւնը տուն դրկած էր երկու տեսուչները:

Գեղամի յարաբերութիւնները Հ.Յ.Դ.-ի հետ եղած են անկեղծ, բայց երբեմն ալ լարուած, քանի Գեղամ գիւղական մտաւորականութեան պարզ ներկայացուցիչ մըն էր, իսկ կուսակցութիւնը ժամանակի ընթացքին դարձած էր համաշխարհային կառոյցով կազմակերպութիւն, տարածուած՝ մինչեւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, օժտուած զինուորական կառոյցով, եւ XX-րդ դարու սկիզբին մասնակից դարձած՝ Պարսկաստանի, Ռուսաստանի

եւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ ծագած յեղափոխութիւններուն: Գեղամ տարուած չէ բռնի եւ ցուցական գործողութիւններով, ու, թէեւ կը հիանայ հայ առասպելական հերոսներու համեմատելի ֆետայիներու քաջութեան, այդուհանդերձ քննադատական մօտեցում ունի Հ.Յ.Դ.-ի մարտավարութեան նկատմամբ: Ան առաւելաբար պահպանողական է, քան յեղափոխական, ամբողջովին համակուած է Տարօնի իրավիճակով, եւ կը մերժէ ինքնապաշտպանութեան ոճի վերադարձը այդ շրջանէն ներս, որ ամբողջովին կտրուած է աշխարհէն եւ ունի մարդոժի, զէնքի ու դրամի մեծ կարիքներ: Լրջօրէն ստանձնելով Օսմանեան պատգամատուրի իր դերը, Գեղամ կը ձգտի ներկայացնել Տարօնի ժողովուրդը, եւ ոչ կուսակցութիւն մը, որուն կովկասեան ղեկավարութեան հեղինակութիւնը չ'ուզեր ընդունիլ, կը փորձէ ձերբազատիլ անկէ: Հայրենի հողի ու գրչի մարդ ըլլալով, Գեղամ կը ձգտի իր պայքարը մղել գաղափարի ու դաստիարակութեան ճամբով:

*Ֆրանսերէնէն քարգմանեց՝
Հերմիկ Ներսիսեան*

(Շար.1)

⁸² Յունուար 1913-ի պետական հարուածէն ի վեր:

⁸³ Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, 1916-1919: Հայկական նշանատու տարեցոյցին մէկ բացառիկը, տպուած 1919-ին, Կոստանդնուպոլիս, կը ներկայացնէ պատերազմի ընթացքին հայերու տեղահանութեան եւ ջարդերու առաջին հաշուեկշիռը: «Չտեղահանուած մէլիսներ» խորագրեալ արձանագրութիւնը կը ներկայացնէ եօթը հայ մէլիսներու (պատգամատուրներու) ցանկը, որոնք չեն տեղահանուած Ապրիլ 1915-ին՝ նշելով, թէ «անոնք մեր պատրիարքարանին կողմէ նկատի չեն առնուած իբրեւ հայութեան անուներն խօսող պատգամատուրներ» սակայն «ինչ կը վերաբերի Մշոյ մէլիս Գեղամ Տէր Կարապետեանին, ան միակ անձն է, որ հայութեան քուէներով ընտրուած ըլլալով հանդերձ, չէ արտրուած, նկատի ունենալով անոր հիւծուած վիճակը» էջ 116:

ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՅԱԿԱՆ

ԿՈՒՔ. ՊԵՏԵՐՔՈՒՊԻ
ՆՍՐ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ

1910.

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԹՅԱՆ

Ն. Ի. 50 Վ.

ՄՈՍԿՎԱ

«Պսակ» ժողովածուն

Կ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

Իր *Կեանքի ուղիներով* շարքի երկրորդ հատորին մէջ,¹ Սիմոն Վրացեան, այլ բաներու կարգին, կը նկարագրէ «Պսակ» ժողովածուի հրատարակութիւնը:

1910-ի սկիզբները Փեթերսպուրկի դաշնակցական ուսանողութիւնը Եղիշէ Թոփչեանի յիշատակին կը կազմակերպէ գաղտնի սգահանդէս մը, նախագահութեամբ Խաչիկ Կարճիկեանի: Սգահանդէսի աւարտին կը յղացուի գաղափարը Եղիշէ Թոփչեանի յիշատակին ժողովածու մը հրատարակելու: Կ'ընտրուի խմբագրական մարմին մը, որ կը բաղկանայ հինգ անդամէ – Խաչիկ Կարճիկեան, Համբարձում Տերտէրեան, Սիշա Արզումանեան, Հայկ Թորոսեան եւ Սիմոն Վրացեան: Ժողովածուն պիտի կոչուէր «Պսակ»:² «Խմբագրական մարմնի պարտականութիւնը պիտի լինէր հաւաքել եւ խմբագրել նիւթերը, ապահովել ծախսը եւ հոգալ ժողովածուի տպագրութեան բոլոր կարիքները»:³ Կարճիկեանն ու Արզումանեանը պիտի զբաղէին դրամ հաւաքելու գործով. Տերտէրեանն ու Վրացեանը՝ յօդուած հաւաքելով:

Մեծ քիով մտաւորականներ կ'ընդառաջեն խմբագրական մարմնի յօդուածագրութեան առաջարկին: Այսպէս. Աւետիս Ահարոնեան Բագուի բանտէն կ'ուղարկէ երկու գրութիւն, Ռուբէն Զարդարեան՝ Պոլիսէն՝ գրական կտոր մը, Վահան Փափագեան՝ ուսումնասիրութիւն մը Թուրքիոյ ազգային եւ քաղաքական կազմի մասին, եւ ուրիշներ, որոնց գրութիւնները կը ներկայացնենք այս յօդուածով:

Խաչիկ Կարճիկեան եւ Սիշա Արզումանեան չեն յաջողիր ապահովել ժողովածուին տպագրական ծախսերը՝ համալսարանական քննութիւններու եւ այլ զբաղումներու պատճառով: Ամբողջ աշխատանքը գործնականօրէն կը մնայ Սիմոն Վրացեանի վրայ:⁴ Կարելի է հաստատել, որ «Պսակ» ժողովածուի գլխաւոր խմբագիրը փաստօրէն Սիմոն Վրացեանն է: Իրեն օժանդակած է Համբարձում Տերտէրեանը:

1910 Մայիսի կէսերուն Ս. Վրացեան կը ստիպուի հեռանալ Փեթերսպուրկէն՝ «ուստիկանութեան ճանկը չընկնելու համար»: Ան իրեն հետ կ'առնէ ժողովածուի նիւթերը եւ իր դասընկերոջ՝ Սիշա Արզումանեանին հետ կը մեկնի Մոսկուա:

Երկուքով կ'երթան Ե. Աւետիքեանի «Էլեքտրաշարժ» տպարանը: Տպարանա-

ԿԱՐՑ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ: Նախնական ուսումը ստացած է Ազգ. Եփրեմեան վարժարանին մէջ, իսկ երկրորդական ուսումը՝ Յովակիմեան-Մանուկեան վարժարանին մէջ: Բարձրագոյն ուսումը ստացած է Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանին մէջ, ուրկէ տիրացած է Մագիստրոս գիտութեանց վկայականին՝ մասնագիտանալով զիտատնտեսութեան մէջ: Միեւնոյն ատեն աւարտած է Պէյրութի Երուանդ Հիսիսեան հայագիտական հիմնարկը: Վարած է ուսուցչական պաշտօններ հայկական եւ ոչ-հայկական վարժարաններու մէջ: Դասախօս եղած է Հայկագեան համալսարանին եւ Համազգայինի Հայագիտական բարձրագոյն հիմնարկին մէջ: Աշխատած է ՀՅԴ Մամուլի Դիւանի եւ Հայ Դատի գրասենեակներուն մէջ: Մաս կազմած է «Ազգակ Շաբաթօրեակ-Դրօշակ»ի խմբագրութեան:

¹ Ս. Վրացեան, *Կեանքի ուղիներով, դէպքեր, դէմքեր, սպրումներ*, Բ. հատոր, տպարան Մշակ, 1960, էջ 121-127:

² Նոյնտեղ, էջ 122:

³ Նոյնտեղ:

⁴ Նոյնտեղ, էջ 126-127:

Վարիչ պաշտոն ստանձնած է ՀՅԴ Երիտասարդական հարցերու գրասենեակին եւ եղած է խմբագիր նույնանուն գրասենեակի «Կայծեր» պարբերականին: Վարած է տնօրէնութիւնը Պուրճ Համուտի Ազգային Լեւոն եւ Սոֆիա Յակոբեան քոլեճին, ինչպէս նաեւ Սեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան Խաչեր Գալուստեան մանկավարժական կազմատորման կեդրոնին: Այժմ ուսուցիչ է Ազգային եղիշէ Սանուկեան քոլեճին եւ Սեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան դպրեվանքին մէջ:

տէրը հաշուելէ ետք ժողովածուի թերթերը կու տայ գին մը, որ «մեր կարողութիւնից վեր գումար էր»: Սակարկութիւնը երկար չի տեսեր սակայն: «Աւետիքեանը յանձն առաւ տպագրութեան սկսել փոքրիկ կանխավճարով: Մնացեալ գումարը պիտի վճարէինք ժողովածուի լոյս տեսնելուց յետոյ»:⁵

Ժողովածուին տպագրութիւնը իր վախճանին չհասած, Սիմոն Վրացեան լուր կը ստանայ անմիջապէս հեռանալ Մոսկուայէն՝ ցարական կառավարութեան խստութիւններուն պատճառով: «Առանց սրբագրութիւնները լրացնելու, հաւաքեցի ինչ որ ունէի եւ ճանապարհ ընկայ ուղիղ դէպի Ռոստով-Նախիջեւան՝ մի քանի օր ծնողներիս հետ անցընելու համար եւ այնտեղ որոշելու անելիքս»:⁶ Հազի մէկ օր կը մնայ իր ծնողներուն հետ, երբ կը ստիպուի երթալ Խրիմ, ուրկէ՝ Բաթում, ապա՝ Պոլիս եւ վերջապէս՝ Կարին: Ժողովածուի վերջին մասի սրբագրութիւնը կը մնայ Միշա Արզումանեանի վրայ:

Կարին գտնուած ժամանակամիջոցին Սիմոն Վրացեան «Պսակ» ժողովածուի «մամուլի տակից լոյս տեսած առաջին թիւը կը ստանայ տպարանատէր Աւետիքեանի նամակին հետ միասին»:⁷ Տպարանատէրը կը յայտնէր, թէ ժողովածուի տպագրութիւնը պատրաստ է: Տպուած է 3000 օրինակ եւ հրապարակ պիտի հանուի գրաքննիչէն արտօնութիւն ստանալէ եւ տպագրութեան ծախսը ստանալէ ետք: Գրաքննիչը, Գալուստ Կարպովիչ Չարըխեան, որ Վրացեանի յաճախած Թեմականի նախկին տեսուչն էր, «պետական խորհրդական եւ ասպետ», կ'արգիլէ ժողովածուի ցրուումը: Այդպէս է, որ Մոսկուայի ոստիկանական վարչութիւնը կը գրաւէ 2999 հատորները եւ կ'այրէ: Կը մնայ միայն մէկ օրինակ, որ, ինչպէս յայտնեցինք, Սիմոն Վրացեանին հասած էր Կարին, ուր եւ կազմել տուած էր զայն:

«Պսակ»ի միակ օրինակը կ'այրի ողիսական մը եւս: *Կեանքի ուղիներովը* չի յիշատակեր այս պարագան: Ս. Վրացեան «Ճեմարանի թանգարանին» խորագրեալ մեքենագրուած էջի մը վրայ տեղեկութիւններ կու տայ «Պսակ» ժողովածուին մասին:⁸ Այս էջը կցուած է ժողովածուի վերջըներ կողքին: Ան կը յայտնէ, թէ 1914-ին, երբ պիտի վերադառնար Միացեալ Նահանգներէն, իր բոլոր գիրքերը (ներառեալ «Պսակ»ը) եւ գոյքերը կը թողու «Հայրենիք»ի շէնքին մէջ: Գոյքերը, իրբեւ յիշատակ, Ամերիկայի ընկերները իրարու մէջ բաժնած են «եւ ի վերայ պատմուճանի վիճակս արկանէին»:⁹ կը գրէ Վրացեան իրեն յատուկ սրամտութեամբ: «Պսակ»ն ալ, այլ գիրքերու հետ, տարած էին «գրասէրները»: «1956 Սեպտեմբերին, տոթք. Ա. Մարգարեան տուեց ինձ «Պսակ»ը – մէկ հատիկը ամբողջ տիեզերքում»:⁹

Այժմ, «Պսակ»ը կը գտնուի Համազգայինի Մելանքթոն եւ Հայկ Արսլանեան Ճեմարանի թանգարանին մէջ:

⁵ Նոյնտեղ, էջ 125:

⁶ Նոյնտեղ, էջ 126:

⁷ Նոյնտեղ:

⁸ Տեսնել «Պսակ» ժողովածուի ներսի վերջին կողքը:

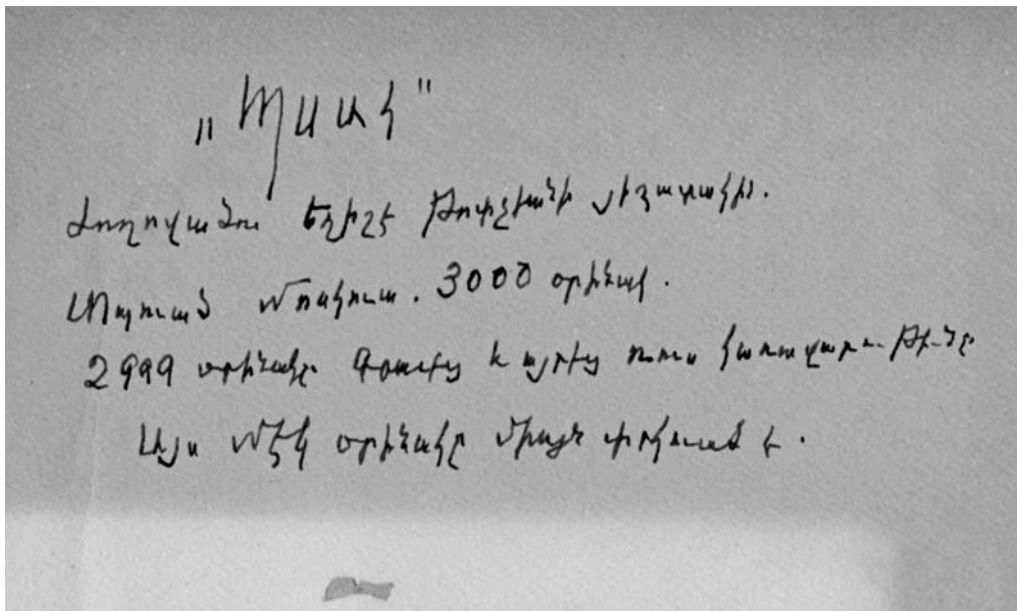
⁹ Նոյնտեղ:

* * *

«Պսակ» գրական-գիտական ժողովածուն, 264 էջ, ինչպես խորագիրը կը թե-
լադրէ, ունի երկու բաժին – գրական եւ գիտական-ուսումնասիրական: Թէեւ ժող-
վածուի ներքին էջին վրայ գրուած է «Հրատարակութիւն՝ Պետերբուրգի մի խումբ
ուսանողների», սակայն մէկ էջնոց յիշատակարանին վրայ Սիմոն Վրացեան կը
յայտնէ, թէ ատիկա հրատարակութիւնն է «Պետերբուրգի Հ. Յ. Գ. ուսանողու-
թեան»:

Գրական բաժինին մէջ գրութիւններ
ունին Աւետիս Ահարոնեան՝ «Յոգնու-
թիւն (պարտուածներ սերիայից)»՝ ար-
ձակ. Ոնոփրիոս Անովեան՝ «Տերերն-
կեցիժամեր»՝ բանաստեղծութիւն,
Անովեան նաեւ թարգմանած է Եան
Կասպրովիչի «Իրիկնաժամի երգս»
խորագրեալ երկար պոէման. Լէյլի՝
«***» խորագրեալ բանաստեղծու-
թիւնը. Ռուբէն Զարդարեան՝ «Բարձուն-
քի փառաբանութիւն» ընդարձակ
պոէման.Վ. Արեան (ըստ Սիմոն Վրաց-

եանի, ծածկանունն է Միշա կամ Վար-
դան Արզումանեանի)՝ «Մահը» խո-
րագրեալ արձակ գրութիւնը, որ
նուիրուած է Եղիշէ Թոփչեանի. Գ.
Քեալաշեան ունի հետեւեալ բանաս-
տեղծութիւնը - «Ո.Յ.-ից», «Բալմոն-
տից» եւ «* * * ». Մ. Մասուրեան՝
«Ջրապտոյտը»՝ արձակ. Սիմ. Բարի-
եան՝ «Քո դռան առաջ»՝ բանաստեղծու-
թիւն, Ա. Նալբանդեան՝ «Աչեր» եւ «* *
* » խորագրեալ բանաստեղծութիւննե-
րը. Հր. Ֆալեան՝ «Ողջակէզը» բանաս-

տեղծութիւնը. Միստիկ՝ «* * *» բանաստեղծութիւնը. վերջապէս՝ Յովս. Միրզոյեան՝ «Էքստելսի՛որ» բանաստեղծութիւնը, որ թարգմանուած է անգլերէնէ:

* * *

«Պսակ»-ի գիտական բաժինը աւելի ընդարձակ է. ընդհանրապէս ուսումնասիրութիւններ են՝ ազգային, ազգագրական, ընկերային եւ տնտեսական նիւթերու վրայ բաժնուած: Գալիք էջերուն մէջ կը ներկայացնենք այդ գրութիւնները:

Այս բաժնի առաջին գրութեան հեղինակն է Վահ.[ան] Փափագեան, որ ուսումնասիրած է «Ազգերը Թիրքիայում» նիւթը: Ասիկա ընկերային-քաղաքական թռուցիկ տեսութիւն է Թուրքիոյ մէջ ապրող ազգերու մասին: Հեղինակը իր ուսումնասիրութեան առաջին իսկ տողէն կը հաստատէ, որ «ազգութիւններու (իմա՛ ազգերու) հարցը Թիրքիայում սկզբից ի վեր երիտասարդ քիւրքերի ամենածանր մտահոգութեան առարկան է եղել»:¹⁰ Երիտասարդ թուրք կառավարութիւնը ամէն գնով կը ձգտի խեղդել ազգայնական պայքարը. այդպէս է, որ հրապարակ նետած է «օսմանցիութեան» տարազը: Սակայն զուտ թրքական խորհրդարան ունենալու ջանքերը պատճառ եղան, որ հրահրուի ազգային հարցը: Թուրքիոյ ազգաբնակչութեան գլխաւոր ազգերէն արաբները, քիւրտերը, յոյները եւ պուլկարները իրենք զիրենք օսմանցի չեն

նկատեր, այլ կապուած են իրենց ազգին եւ երկրին: Կը մնան հայերը, որ եթէ ուզեն իսկ, աշխարհագրական եւ ազգագրական անկարելիութեան պատճառով չեն կրնար անջատու մնալ: Անկախութեան ձգտումներու ծագման եւ զարգացման մէջ, իբրեւ ընդհանուր օրէնք, մեծ դեր կը խաղայ ազգերու միատարր ըլլալը: Երիտասարդ թուրքերը մահմետական գաղթականներ տեղաւորեցին քրիստոնէայ միատարր շրջաններու մէջ այն աստիճան, որ մէկերկու տարիէն անոնք կը հեղեղեն եւրոպական եւ ասիական Թուրքիոյ քրիստոնէաբնակ մասերը:

Հեղինակը կը ներկայացնէ կայսրութեան ընկերատնտեսական կացութիւնը, դասակարգերը, շահագործման եւ կեղեքումի ձեւերը: Ինչ կը վերաբերի հայ քաղքենի դասակարգին (ամիրաներէն սկսեալ), իր ուժը կեղրոնացած է պատրիարքարանին վրայ. անիկա վնասակար կը գտնէ քաղաքական կուսակցութիւններու գոյութիւնը եւ կը պահանջէ, որ անոնք ձուլուին պատրիարքարանին մէջ: Այսօր, կղերապահ պանդակական ոգին կը սաւառնի մանաւանդ կեղրոնական վայրերու մէջ:¹¹ Փափագեան կը հաստատէ, որ հայերու եւ պուլկարներու ապագան կը կայանայ գաւառին մէջ, որ ուղղութիւն պիտի տայ կեղրոնին մտաւորական-հասարակական խնդիրներու մէջ:

Իշխող տարրը – Իթթիհատ վէ Թերաքքը – լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւի փոքր ազգերու արտաքին-գաղտնի եւ ներքին-խորհրդարանա-

¹⁰ «Պսակ» գրական-գիտական ժողովածու, Մոսկուա, «Էլքստրաշարժ» տպարան Ե. Աւետիքեանի, 1910, էջ 57:

¹¹ Նոյնտեղ, էջ 72:

կան գործունեության, աշխատելով չէ-գորացնել անոնց ազգայնական քայլերը: Արդեօք երիտասարդ թուրքերը պիտի յաջողի՞ն օսմանցիացնել քրիստոնեայ եւ մահմետական ազգերը: Վերջիններուն մէջ կան ոմանք, որոնց մէջ չափազանց զօրաւոր է ազգայնական ոգին՝ ազգայնամոլութեան հասնելու չափ:¹² Արաբները, քիւրտերը եւ ալպանները, թէւ քաղաքակրթական տեսակետէ աւելի ցած մակարդակի վրայ կը գտնուին, սակայն անոնք միատարր են, ունին փառաւոր անցեալ: Քրիստոնեայ ազգերը կը ձգտին իրենց գոյութիւնը պահպանել քաղաքակրթական գերազանցութեամբ, ներքին ինքնավարութեամբ եւ տնտեսական նուաճումներով, իսկ մահմետականները՝ քաղաքական ինքնուրոյնութեան կեդրոնախոյս ձգտումներով: Երիտասարդ թուրքերը պիտի պայքարին երկու թեւի վրայ – մէկ կողմէ՝ քաղաքակրթական, միւս կողմէ՝ քաղաքացիական: Բոլոր պարագաներուն պայքարը աւելի եւ աւելի սուր կերպարանք պիտի ստանայ, բան մը, որուն նախօրեակին ենք:

Ն. Ա.¹³ ուսումնասիրած է «Պարսկաստան»ը: Ան կը յայտնէ, թէ Պարսկաստանի մէջ հինէն ի վեր գոյութիւն ունի չորս դասակարգ-ազնուական, հողագործ, հոգեւորական եւ առեւտրական: Երկու տեսակ ազնուականութիւն կայ – արիւնի եւ դիպուածի: Արիւնի ազնուականները այլեւայլ ցեղերու գլխատրներն են, իսկ դիպուածի ազնուականները անոնք են, որ ժամանակի ընթացքին գիւղերու եւ ազարակներու տէր դարձած են: Գիւղացին չունի իր

ԵՂԻՇԷ ԹՈՓՉԵԱՆ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան փայլուն մտաւորականներէն մէկը (°-1909): Եղած է ուսուցիչ, կուսակցական գործիչ (քարոզիչ), խմբագիր եւ հրապարակախօս: 1898-1903 յաճախած է Փեթերսպուրկի եւ սպա Պերլինի համալսարանները: Աւարտած է հասարակական գիտութիւններու ճիւղը: Հմուտ տնտեսագետ էր եւ մասնագետ՝ ընկերային հարցերու: 1905-ին մասնակցած է Կովկասեան յեղափոխական խմորումներուն, Թիֆլիս շարժումի վարիչներէն էր: Ատեն մը վարած է Թիֆլիսի «Յառաջ» օրաթերթի խմբագրութիւնը: Մասնակցած է Վիեննայի մէջ գումարուած Հ.Յ.Դաշնակցութեան Դ. Ընդհանուր Ժողովին (1907): Նոյն թուականին ընտրուած է Հ.Յ.Դ. Արեւելեան Բիւրոյի անդամ: Լըժիւնեան հալածանքներու ատեն կ'անցնի Կարին, ուր 31 Մայիս 1909-ին կը հիմնէ «Յառաջ» թերթը. միեւնոյն ատեն կ'ընտրուի տեղոյն ազգային վարժարանի տեսուչ: Արձակուրդին կ'երթայ Պոլիս, ուր կը կատարէ հանգանակութիւն: Պոլսոյ մէջ ներկայ կ'ըլլայ կուսակցական ժողովներու եւ կ'ապահովէ ուսուցչական նոր ուժեր Կարնոյ իր վարած դպրոցին: 23 Հոկտեմբեր 1909-ին, երբ Պոլիսէն Կարին կը վերադառնար, կը սպաննուի Յարէթ Քելչիեանի կողմէ, որ եղբայրն էր գործակալ խմբապետ Միհրանին: Քանի մը շաբաթ ետք, դատավարութեան մը ւարտին, Յարէթ կախաղան կը հանուի:

Թոփչեան հեղինակ է բազմաթիւ գիրքերու եւ յօդուածներու: (Եղիշէ Թոփչեանի մասին յարեալ տեղեկութիւններու համար տեսնել Գարբիէլ Լազեան, *Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն* գիրքը, Գահիրէ, տպարան-Յուսաբեր, 1949, էջ 77-85):

¹² Նոյնտեղ, էջ 76:

¹³ Ըստ Ս. Վրացեանի, Ն. Ա.ը Նիկոլ Աղբալեանն է: Տեսնել «Ճեմարանի թանգարանին», անդ:

սեփական հողը, որ կը պատկանի ազնուականին, հոգեւորականին, դրամատերին կամ պետութեան: Գիւղացին կը ստանայ չնչին վարձատրութիւն:¹⁴

Շատ զօրաւոր դասակարգ է պարսիկ հոգեւորականութիւնը: Ան ունի հողեր եւ կ'իշխէ ժողովուրդին սիրտին ու միտքին վրայ: Հոգեւորականը միեւնոյն ատեն Պարսկաստանի մտաւորական դասն է. դպրոցները կը գտնուին իր հակակշիռին տակ:

Առեւտրական դասակարգը բաւական մեծ թիւ կը կազմէ եւ կեդրոնացած է քաղաքներուն մէջ: Անոր ձեռքին կը գտնուի երկրին դրամագլուխը:

Վերոյիշեալ դասակարգերու յարաբերութիւնը ենթարկուած է փոփոխութեան: Ազնուականները, կեանքի նոր պահանջներէն մեկնելով, կարիքը կը զգան հնչուն դրամի. գիւղացին աւելի կը շահագործուի. հոգեւորականին ազդեցութիւնը կը թուլնայ, իսկ առեւտրական դասին մէջ երեւան կու գան ազգային ինքնագիտակցութեան նշաններ: Դասակարգերու յարաբերութեան մէջ ծնունդ կ'առնեն միջնորդներ, իսկ առեւտրական դասակարգը հետզհետէ կը զօրանայ: Հակամարտ դասերու մրցակցութենէն կը ծնի սահմանադրութիւն ունենալու հարցը: Պարսկաստանի մէջ չկայ հարկերու արդար եւ համաչափ բաշխում: Իսկիարկերը մեծաւ մասամբ գանձարան չեն մտներ:

Երկիրը հնարաւորութիւն չունի իր տնտեսական վիճակը բարելաւելու: Ներածումները աւելի շատ են, քան ար-

տածումները: Դրամական առումով երկիրը կը քայքայուի եւ կ'ընթանայ դէպի սնանկութիւն:

Ելեւմտական այս թշուառ վիճակին առընթեր, վարչական նոյնքան թշուառ դրութիւն մը գոյութիւն ունի: Պարսկաստանը մինչեւ այսօր եւրոպական իմաստով չէ ճանչցած կառավարութիւն եւ վարչութիւն: Կաշառակեր են կառավարական պաշտօնեաները: Այլ երկիրներու մէջ յեղափոխութիւնները կը նպատակադրեն նորոգել հին կառավարութիւնները, մինչդեռ Պարսկաստանի մէջ ո՛չ կառավարութիւն կայ, ո՛չ օրէնք, ո՛չ գործադիր եւ ո՛չ դատական իշխանութիւն: Եփրեմի¹⁵ ստեղծած նոր խորհրդարանը դարձեալ կազմուած է անկարող մարդոցմէ: Կը պակսի ընդհանուր հայրենիքի եւ համապետական շահերու անկեղծ գիտակցութիւնը, որովհետեւ ամէն մարդ կը հետապնդէ իր անձնական շահերը:¹⁶

Ն. Ա. իր ուսումնասիրութեան վերջին բաժինով կը ներկայացնէ առաջարկներ՝ երկրի բարելաման համար: Այդ առաջարկներն են.

Առաջին. ստեղծել զօրաւոր իշխանութիւն, որուն հնազանդին բոլորը եւ, որ, իր կարգին, հնազանդի խորհրդարանին: Իշխանութիւնը պէտք է որ ունենայ հմայք եւ բոլորին մէջ արթնցնէ Իրանի քաղաքացիութեան զաղափարը:

Երկրորդ. Պարսկաստանի մէջ պէտք է ստեղծել զօրաւոր բանակ, որմէ

¹⁴ «Պսակ», անդ, էջ 78-79:

¹⁵ Ակնարկութիւնը կ'երթայ Եփրեմ Խան Դաւթեանցին (1869-1912), որ Պարսկաստանի մէջ սահմանադրական (խորհրդարանական) կարգ հաստատեց 1909-1912:

¹⁶ «Պսակ», անդ, էջ 87:

պատկառին բոլոր իրանցիները, եւ որուն մաս կազմեն բոլոր իրանցիները անխտիր: Բանակը պէտք է ենթարկուի իր հրամանատարին եւ այս վերջինը՝ խորհրդարանին: Աւելի՛ն. բանակը իր իշխանութիւնը պէտք է հաստատէ բոլոր ցեղապետներուն վրայ:

Երրորդ. լաւ բանակ ունենալու համար անհրաժեշտ է ունենալ դրամ: Ասիկա չի կրնար գոյանալ արտաքին փոխառութիւններով, այլ պէտք է գոյանայ ներքին միջոցներով: Պէտք է փոխել երկրին հարկային դրութիւնը եւ կազմակերպել հարկերու գանձումը: Բարեկարգումները պէտք է կատարել աստիճանական կերպով:

Չորրորդ. ապակեդրոնացնել երկրին վարչութիւնը՝ լայն ինքնավարական հիմքերով: Ասիկա կը նպաստէ, որ արթննան քաղաքական-վարչական քննադատ կարողութիւնները, ինչպէս նաեւ խթանուի անոնց կորուրը: Այս ձեւով զաւառն ու քաղաքները կարելիութիւն կ'ունենան զարգանալու:

Հինգերորդ. ելեմտական եւ վարչական բարեկարգութեան պէտք է յաջորդէ ժողովրդական կրթութեան վերակազմութիւնը, այսինքն՝ դպրոցի աշխարհականացումը:

Վեցերորդ. ստեղծել ընտրովի դատարաններ, որոնք դուրս մնան հոգեւորականներու իրաւասութեան սահմաններէն:

* * *

Հ. Մուսայէլեանի ուսումնասիրութեան խորագիրն է «Հողային հարցը

Անդրկովկասում»: Ան կը հաստատէ, որ շատ հին է Անդրկովկասի հողային հարցը եւ ներկայիս ամենէն հրատապ խնդիրներէն մէկն է: Հողը տնտեսութեան հիմնաքարն է, իսկ գիւղացիութիւնը՝ ժողովուրդի գոյութեան խարիսխը: Ճարտարարուեստականացումը եւ գիւղատնտեսութիւնը զիրար լրացնող բաներ են: Եթէ գիւղացիներու վիճակը բարելաւուի, այն ատեն կ'ապահովուի երկրին յառաջդիմութիւնը: Մեր մէջ գիւղացիութիւնը շատ քիչով ուշադրութեան արժանացած է: Անդրկովկասի մէջ հողային հարցը ունի ինքնուրոյն բնոյթ մը:

Այս ուսումնասիրութիւնը, որ նախապէս զերմաներէնով իբրեւ աւարտաճառ ներկայացուած է, կը բաժնուի երկու մասի:

Առաջին մասին մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ Անդրկովկասի գիւղացիներու իրաւական դրութիւնը: Նախքան ռուսական տիրապետութիւնը Անդրկովկասի հողային հարցը կը բաժնուէր վրացիներու, պարսիկներու եւ օսմանցիներու միջեւ: Ներկայիս գիւղացիութիւնը կարելի է բաժնել հինգ կարգի – պետական, ժամանակաւոր-պարտադրեալ, բէկական, սեփականատէր եւ եկեղեցական գիւղացիներ: Իւրաքանչիւրին սահմանումը կատարելէ ետք Մուսայէլեան կ'եզրակացնէ, որ Անդրկովկասի գիւղացիներու իրաւական դրութիւնը աննպաստ եւ վատառողջ ձեւակերպում ունի, եւ շատ անորոշութիւններ ու պակասութիւններ կան այս մարզին մէջ:¹⁸

Երկրորդ բաժինին մէջ, որ հարուստ է վիճակագրական տախտակներով, կը

¹⁷ Նոյնտեղ, էջ 88-91:

¹⁸ Նոյնտեղ, էջ 96-103:

ներկայացնել Անդրկովկասի գիղացիներու տնտեսական դրութիւնը: Հեղինակը կը յայտնէ, թէ Անդրկովկասի գիղատնտեսութիւնը ունի շատ մեծ յարմարութիւններ, հարուստ է անոր բնութիւնը եւ շատ դիրութեամբ կարելի է զարգացնել գիղատնտեսութեան զանազան ճիւղերը, մանաւանդ որ Անդրկովկասի ճարտարարուեստը տակաւին կը գտնուի սաղմնային վիճակի մէջ:

Երրորդ եւ եզրափակիչ բաժինին մէջ հեղինակը կը հաստատէ, որ Անդրկովկասի գիղացիութեան վիճակը, որ ներկայիս շատ անտանելի եւ վտանգաւոր դարձած է, օրէ օր կը վատթարանայ: Ասոր գլխաւոր պատճառները իրաւական ու տնտեսական են: Դժուարութիւնները հարթելու համար անհրաժեշտ է կատարել բարենորոգումներ, մանաւանդ որ գիղացիութեան վիճակը շատ քիչ ուշադրութեան արժանացած է կառավարութեան կողմէ: Այդ բարենորոգումներն են՝ հաղորդակցութեան կանոնաւորում, ոռոգման բարելաւում, գիղական պզտիկ վարկի համագործակցականներու հաստատում եւ գիղատնտեսական գիտելիքներու տարածում: Եթէ վերցուին իրաւական աննպաստ պայմանները, եւ եթէ հողաբաժիններ աւելցուին եւ հողի մշակութիւնը աւելի լաւ հիմներու վրայ դրուի, հողային հարցը կրնայ կորսնցնել իր սուր բնոյթը: Պէտք է շեշտը դնել իրարօգնութեան վրայ եւ արտաքին օժանդակութիւններուն վրայ յոյս չդնել: «Կովկասի գիղացիութեան մէջ գոյութիւն ունին

համայնական ոգին եւ համայնական գործունէութիւնը. ընկերակցութիւններ հիմնելու պատրաստի հող կայ, միայն դրան պէտք է ձեռնարկել»:¹⁹

* * *

Յաջորդ ուսումնասիրութիւնը կը պատկանի Հ. Թորեանի, որ, ըստ Սիմոն Վրացեանի, ուսանող Հայկ Թորոյեանն է:²⁰ Ուսումնասիրութեան խորագիրն է «Անդրկովկասեան արդիւնաբերութիւնը եւ հայ բանուորական շարժումը»:

Ըստ հեղինակին, հայութեան մէջ վաճառականութեան կողքին զարգացած է քաղաքային արհեստաւորութիւնը: Ռուսական տիրապետութիւնը Հայաստանի մէկ մասին վրայ, ինչպէս նաեւ կեանքի, գոյքի ապահովութեան երաշխաւորումը այնտեղ արագացուց երկրի տնտեսական զարգացումը:

Անդրկովկասը իր բնական ու ընկերային պայմաններով արդիւնաբերութեան զարգացման համար աւելի նպաստաւոր միջավայր է, քան ներքին Ռուսաստանը: Հակառակ այս իրողութեան, Անդրկովկասն ու Ռուսաստանը տնտեսական զարգացման մէջ նոյն աստիճանի վրայ կը գտնուին:

Այս երկար ուսումնասիրութիւնը (էջ 124-164) բաժնուած է ութ մասի.

ա. Արտադրութեան կեդրոնացում – Ռուսաստանի նօսր արդիւնաբերութիւնը, որ կեդրոնացած է ովասիսներու խորքը, թաղուած է գիղական անծայրածիր ազգաբնակչութեան մէջ:²¹ Արտադրութեան միջոցներն են՝ գոր-

¹⁹ Նոյնտեղ, էջ 123:

²⁰ «Ճեմարանի թանգարան», անդ:

²¹ «Պսակ», անդ, էջ 128:

ծարանը եւ բանուորութիւնը: Ռուսաստանի մէջ 1901-1908 թուականներուն գործարաններուն թիւը պակասած է, իսկ միջին գործարանի վրայ ինկող բանուորներու թիւը արագօրէն աճած է: Ինչ կը վերաբերի Անդրկովկասի արդիւնաբերութեան, անոր կը պակսին վիճակագրական տեղեկութիւններ, իսկ եղածներն ալ թերի են ու անվստահելի:

բ. Աշխատանքի արդիւնաւետութիւն – Աշխատանքի արդիւնաւետ դարձնելը կախում ունի կատարելագործուած մեքենաներ ներածելէն, բան մը, որ կը պակսի Անդրկովկասի եւ Ռուսաստանի մէջ: Առանց այդ մեքենաներուն, բանուորներուն արտադրողականութիւնը շատ տկար կ'ըլլայ:

գ. Գիւղատնտեսութիւն – Եթէ արդիւնաբերութիւնը կը գտնուի նախնական վիճակի մէջ, ապա գիւղատնտեսութիւն գրեթէ գոյութիւն չունի:²²

դ. Դասակարգային փոխյարաբերութիւններ – Բոլոր երոպական երկիրներու մէջ դրամատիրութեան անցած ճանապարհը եղած է կարմիր արիւնով եւ մարդոց բազմաթիւ դիակներով: Դրամատիրութիւնը իր զարգացման համար կարիքը զգացած է դրամական մեծ գումարներու: Այս վերջինները գոյացած են առետրական եւ վաշխառուական գործունեութենէն, բայց գլխաւորաբար շնորհիւ այն արիւնահեղ եւ երկարատեւ կռիւներուն, զորս տարած են այդ երկիրները իրարու դէմ եւ երկրագունդի զանազան մասերուն մէջ: Մեր հայրենի կեանքը եւս զերծ չէ գործարանին մէջ աշխատող բանուորի ծայրայեղ կեղեքուելէն: Մասնաւորաբար, ուշադրութեան արժանի են վերին

աստիճանի հակառողջապահական պայմանները, որոնց տակ կ'ապրի բանուորութիւնը:

ե. Բանուորական շարժման պատմութիւն – Բանուորական շարժումները տակնուվրայ ըրին աշխատանքի պայմաններու հին հասկացողութիւնները: Քանի մը տարուան մէջ անոնք վախի մէջ պահեցին դրամատիրական դասակարգերը: Այս շարժումը հետեւանք էր մտաւորական շրջանակներու գործունեութեան եւ քարոզչութեան: Հայ բանուորական շարժումը սկիզբ առած է Պաքուի մէջ. 1903-1907 թուականներուն անիկա հասաւ իր գագաթնակէտին: Հայ բանուորութիւնը, գործադուլներու միջոցաւ, տիրացաւ իր իրաւունքներուն. այսինքն, հո՛ն, ուր ընդդիմութիւն ցոյց տուաւ: Այսպէս, աշխատավարձը բարձրացաւ 20-40 առ հարիւր, աշխատանքի ժամերը կրճատուեցան մինչեւ 9-10 ժամ, բանուորական օրէնքները սկսան հետզհետէ գործադրուիլ: Անդրկովկասի բանուորական շարժումները սկզբնական շրջանին շատ մեծ յաջողութիւն արձանագրեցին, սակայն արտաքին զօրաւոր ճնշումներուն եւ ներքին յոգնածութեան պատճառով թուլցան եւ տեղի տուին՝ զրկելով բանուորութիւնը իր ձեռք բերած իրաւունքներու մեծ մասէն: Այսօր բանուորական կազմակերպութիւններուն մէջ կատարելաբայքայում կը տիրէ:

զ. Բանուորներու տնտեսական կազմակերպութիւններ – Բանուորական շարժման ընթացքը գլխաւորաբար կապուած է բանուորներու տնտեսական կազմակերպութիւններու աշխատանքին հետ: Ներկայիս, արհեստակ-

²² Նոյնտեղ, էջ 136:

ցական միութիւնը կը նկատուի դասակարգային պայքարին օժանդակող գլխատը գործօնը: Հայ բանուորութիւնը առաջին անգամն էր, որ կը ծանօթանար արհեստակցական միութեան նպատակներուն: Այս է պատճառը, որ երբ սկսաւ հալածանքը արհեստակցական միութիւններուն դէմ, ուժեղ դիմադրութիւն չեղաւ. այդպէս է, որ արհեստակցական միութիւնները սկսան քայքայուիլ:²³

Է. Սոցիալիզմ – Աշխատատեղական գաղափարներով տոգորուած 90-ական թուականներու մեր լուսագոյն մտաւորականները հրապարակ իջան այն ատեն, երբ հայ ժողովուրդին մեծ մասը ներքին դասակարգային անարդարութիւններէն աւելի արտաքին ստրկական լուծէն կը տառապէր: Բնական էր, որ այս երիտասարդները ամէնէն առաջ իրենց հարազատ մորթոտուող ժողովուրդը ազատելու մասին մտածէին: Սակայն, երբ ձախողութիւններու հանդիպեցան, հայ մտաւորականները պառակտուեցան: Ռուսահայ մտաւորականները սկսան քարոզել, որ աւելորդ է զբաղիլ Տաճկահայաստանի հարցով:

ը. Յարատեւ տագնապը – 1900-էն ի վեր Ռուսաստանը կ'ապրի յարատեւ տագնապ մը, որուն մէջ կը գտնուի ներկայիս: Արդիւնաբերութիւնը, հակառակ բոլոր ճիգերուն, կը մնայ հիւանդ: Յաւալի վիճակի մէջ կը գտնուի մասնաւորաբար Անդրկովկասը: Քանի մը նահանգներու մէջ զգալապէս պահուած է բանուորներուն եւ գործարաններուն թիւը:²⁴ Կ'ըսուի, թէ ասոր պատ-

ճառը բանուորական շարժումն է: Ասիկա ճիշդ չէ, որովհետեւ Ֆինլանտան, իբրեւ օրինակ, ռուսական պետութեան այդ ինքնավար մասը, արագ եւ հաստատուն քայլերով առաջ կ'երթայ. ասիկա կ'ըլլայ ընկերվարականներուն շնորհիւ, որոնք շարժման ուղղութիւն տուողներն են: Ինչո՞ւ ճահիճներու մէջ կորսուած երկիրը կը յաջողի բարգաւաճիլ, սակայն բնութեան բոլոր բարիքներով մեր երկիրը չի գիտեր, թէ ինչպէ՞ս պիտի ազատի ճգնաժամէն:

* * *

Վ. Արեանի ուսումնասիրութիւնն ալ – «Ազգային հարցը եւ սոցիալիստական մտքի զարգացումը» խորագրեալ – նախորդ ուսումնասիրութեան նման, երկար է: Վ. Արեան, ըստ Ս. Վրացեանի, ծածկանունն է Սիշա կամ Վարդան Արզումանեանի:²⁵

Վ. Արեան կը յայտնէ, թէ ներկայիս, մարդկային պատմութեան այս փուլին, բոլոր ժամանակներէ աւելի կը զգացուի անհրաժեշտութիւնը ազգային հարցի շուտափոյթ լուծման: Հեղինակը իր ուսումնասիրութիւնը բաժնած է չորս մասի.

Առաջին մաս - «Ժողովրդի դերը պատմութեան մէջ»:

Ազգային հարցի լուսաբանման մէջ մեծ տեղ կը գրաւէ ժողովուրդի դերը պատմութեան ընթացքին: Ազգային գոյութեան եւ անոր մշակութային ընդունակութիւններու զարգացման, այսինքն՝ ազգային հարցի լուծման համար

²³ Նոյնտեղ, էջ 159-161:

²⁴ Նոյնտեղ, էջ 163:

²⁵ «Ճեմարանի թանգարանին», անդ:

բաւարար է բազմալեզու պետութիւններու սահմաններուն մէջ ստեղծել ազգային ինքնավարութեան բնոյթ կրող մարմիններ:

Երկրորդ մաս - «Ազգային հարցը հին մարքսիզմի դատաստանի առաջ»:

Քարլ Մարքսը անտարբեր էր ազգային հարցի նկատմամբ: Ան նկատի առած էր տնտեսական գործօնը միայն, որ պատմութեան գլխաւոր մղիչ ուժն է:

«Կոմունիստական մանիֆեստ»-ին մէջ Մարքս կ'ըսէ. «Պրոլետարիատը հայրենիք չունի: Կարելի չէ գրկել զինք այն բանէն, որ չունի»:²⁶ Այս հաստատումին մէջ կարելի է տեսնել Մարքսի թշնամական վերաբերմունքը դէպի ազգային հարցը եւ դէպի այն բոլորը, որ ազգային անունը կը կրեն – ազգային մշակոյթ, ազգային դպրոց, ազգային լեզու կամ գրականութիւն: Ահա այստեղ էր, որ Մարքս կը սխալէր, որովհետեւ կեանքը անելի ուժեղ դուրս եկաւ եւ ստիպեց, որ ետ առնուի ազգային հարցին հանդէպ հին դատավճիռը:

Երրորդ մաս - «Պրոլետարիատը հայրենիք չունի» լոզունգի յիսնամեայ յոբելեանը»:

Շտուտկարտի ընկերվարական համագումարին ընկերվարութիւնը սկսաւ ազգայնամալ, իսկ մարքսիզմը կը դադրէր նախկին միջազգային բնոյթը կրելէն: Համագումարը վերջ դրաւ «պրոլետարիատը հայրենիք չունի» կարգախօսին: Անիկա ցոյց տուաւ, որ բանուոր դասակարգի գործը թէ՛ ազգային է եւ թէ՛ միջազգային միեւնոյն ատեն: Ահա՛ թէ ինչու ընկերվարութիւնը պէտք է բաւարարութիւն տայ ամբողջ մարդկութեան

աշխատաւոր դասակարգի թէ՛ ազգային եւ թէ՛ միջազգային պահանջներուն:

Չորրորդ մաս - «Ազգային հարցը եւ նրա նուազագոյն լուծումը»:

Վերջին տասնամեակին մարդկային ընկերութիւնը հետզհետէ սկսած է զբաղիլ ազգային հարցով: Ասիկա կը տեսնուի յատկապէս այն երկիրներուն մէջ, ուր կայ խօսքի ազատութիւն: Կան բազմաթիւ տուեալներ, որոնք կ'արտայայտուին յօգուտ ազգային հարցի շուտափոյթ լուծման: Այդ տուեալներն են.

ա) Պատմական տեսակէտէ. անվիճելի է դերը ազգերուն մարդկութեան զարգացման մէջ, մարդկային ամբողջ մշակոյթը կը պահուի եւ կը զարգանայ ազգային շրջանակներու մէջ:

բ) Մարդկային հոլովոյթի բնական սկզբունքի տեսակէտէ. փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը գլխաւոր գործօնը կը հանդիսանայ մարդկային զարգացման եւ յառաջդիմութեան: Հո՛ն, ուր կը տեսնուի այս սկզբունքը, պէտք է պաշտպանել զայն եւ առանձին ազգերէն տարածուի բովանդակ մարդկութեան վրայ:

գ) Սոցիալիստական տեսակէտէ. ընկերվարութիւնը իբրեւ համամարդկային ազատագրութեան ձգտող շարժում մը, իր յաջողութեան համար պէտք է հաշուի առնէ այդ հանգամանքը՝ հնարաւորութիւն տալով բոլոր ազգութիւններուն ազատ եւ ինքնավար կերպով զարգանալու: Ազգայնութիւնն ու միջազգայնութիւնը կամ սոցիալիզմը հակադիր ու տարամերժ գաղափարներ չեն, ընդհակառակը, փոխադարձաբար զիրար կը լրացնեն:²⁷

²⁶ «Պասկ», անդ, էջ 179:

²⁷ Նոյնտեղ, էջ 192-199:

Ճեմարանի Թանգարանին

"ՊՍԱԿ" Ժողովածու :-

Տպուած է 1910-ի ամառը Մոսկւայում:
Հրատարակութիւն Պետերբուրգի Հ.Յ.Փ.

Ուսանողութեան:

Տպուած է 3000 օրինակ ի յիշատակ Եղիշէ Թոփչեանի:
Գրաքննիչ Ջարըխեանի զեկուցման վրա ժանդարմական
վարչութիւնը բոլոր հատորները գրաւեց եւ այրեց: Մէկ օրի-
նակ միայն կարելի էր եղել ազատել եւ ուղարկել ինձ, Կա-
րին:

Ժողովածուն խմբագրել եմ ես՝ աջակցութեամբ Համբար-
ձում Տէրտէրեանի: Հրատարակութիւնը եւ նիւթակաշ մասի
հայթայթումը կատարել ենք ուսանող Միշա կամ Վարդան Արզումանեան
մանեանի հետ- Վ.Արեանը ժողովածուում:

Սկսւած է Ա. Ահարոնեանն է, որ Բագուի բանտում էր
գտնուում:

Հ. Թորեան - Ուսանող Հայկ Թորոյեանը:

Ն.Ա. - Նիկոլ Աղբալեան:

Ս. Մասուրեան - Ս.Վրացեան:

Ժողովածուն կազմել եմ տուել Կարինում:

1914-ին, Ամերիկայից մեկնելիս, "ՊՍԱԿ"ն էլ բոլոր գրք-
քերիս եւ գոյքերիս հետ թողել էի "Հայրենիք"ի շէնքում: Գոյ-
քերս, իբրեւ յիշատակ, իրար մէջ բաժանել էին ընկերները- եւ ի
վերայ պատուհանիս վիճակս արկան էին: Գրքերս, "ՊՍԱԿ"ն էլ մէջը,
տարել էին "գրասէրները":

1956 -ի Սեպտեմբերին Տոթթ. Ա. Մարգարեանը տուեց ինձ
"ՊՍԱԿ"ը- մէկ հատիկը ամբողջ տիեզերքում:

Ս.Վրացեան

* * *

Համբարձում Տերտերեան ստորագրած է ուսումնասիրություն մը՝ «Ի՞նչ է ինտելլիգենցիան» խորագրեալ: Վերջին շրջանին, կը գրէ Տերտերեան, եւրպական եւ ռուսական իրականութեան մէջ լոյս տեսան կարգ մը աշխատութիւններ, որոնք կը քննարկեն, «ինտելլիգենցիա» անուան տակ, ընկերային խմբակի էութիւնը: Ասոր գլխաւոր պատճառը այն է, որ մտաւորականութիւնը կարեւոր դեր ունի ընկերային զարգացման մէջ:

Ուսումնասիրութիւնը բաժնուած է վեց մասի: Առաջին մասին մէջ հեղինակը «Ի՞նչ է ինտելլիգենցիան» նիւթին շուրջ կու տայ տարբեր բնորոշումներ, որ կարելի է բաժնել երկու խումբի: Առաջին խումբը կ'ընդունի, որ ինտելլիգենցիան ընկերային-տնտեսական հիմք ունի, իսկ երկրորդը՝ ընկերային-բարոյական: Այսինքն, առաջինները կ'ընդունին, որ ինտելլիգենցիան մտաւոր աշխատանքով աշխատողներու խմբակ է, իսկ միւսները՝ որ անհկա ընկերային-քաղաքական որոշ գաղափարներով եւ ձգտումներով միացած ընկերային խմբակ է: Առաջին խմբակի կողմնակիցները թէն չեն ընդունիր, որ ինտելլիգենցիան առանձին դասակարգ է, սակայն կը յայտնեն, թէ անհկա դասակարգային է եւ ընդհանուր առմամբ բուրժուական (քաղքենի): Երկրորդ խմբակին կողմնակիցները կը հաստատեն, որ ինտելլիգենցիան ապադասակարգային եւ ապադասային խմբակ է եւ բուրժուական ըլլալէ բաւական հեռու:

Առաջինները կ'ըսեն, թէ ինտելլիգենցիան կը բաժնուի գոյութիւն ունեցող դասակարգերու միջեւ եւ կը պաշտպանէ անոնց դասակարգային շահերը, մինչդեռ միւսները կը յայտնեն, թէ ինտելլիգենցիան ամբողջական խմբակ է եւ կը պաշտպանէ ոչ թէ դասակարգի մը շահերը, այլ ժողովուրդի ընդհանուր, հասարակութեան մնայուն շահերը: Առաջին տեսակէտը կը պաշտպանեն մարքսականները, իսկ երկրորդ տեսակէտը՝ սոցիալ-յեղափոխական ուղղութեան ներկայացուցիչները:

* * *

Երկրորդ մասին մէջ Հ. Տերտերեան կը յայտնէ, թէ մարքսականները չունին ինտելլիգենցիայի ներքին բովանդակութեան պարզ եւ հաստատուն բնորոշում: Ըստ Պիսարեւի, ինտելլիգենցիան «մտածող պրոլետարիատ է»:²⁸ Բողոքանովի համար ինտելլիգենցիան ընկերային խմբակ մըն է, որ առանց շահադիտական միտումներու, կը ծառայէ ժողովուրդին եւ կը կռուի անոր շահերուն համար եւ ոչ թէ կը միանայ զայն կեղեքողներուն:²⁹ Ըստ Պլեխանովի, ինտելլեգենցիան բուրժուական է շնորհիւ անոր ընկերային-տնտեսական բնոյթին: Կաուցկին ինտելլիգենցիան կը նկատէ իբրեւ դասակարգ մը, որ կը պարապի մտաւոր աշխատանքով եւ դրամատիրական շահագործման հարցով շահագրգռուած չէ: Շուլխատիկովի համար ինտելլիգենցիայի ընկերային կերպարանքը պարզելու համար, անհրաժեշտ կը գտնէ որոշել, թէ ինտելլիգենց-

²⁸ Նոյնտեղ, էջ 202:
²⁹ Նոյնտեղ, էջ 203:

իան ի՞նչ դեր ունի արտադրութեան գործընթացին մէջ. արդեօք ան երեսանկու գայ իբրեւ բանուորական ուժը վաճառող, թէ՞ ընդհակառակը, իբրեւ արտադրութեան միջոցներու սեփականատէր:³⁰

* * *

Երրորդ մասին մէջ Հ. Տէրտէրեան կը հաստատէ, որ որքան ալ, ըստ երեսոյթին, իրարմէ տարբեր ըլլան Պլեխանովի, Կաուցկիի եւ Շուլիատիկովի կարծիքները, ըստ էութեան անոնք նոյնն են, չնչին տարբերութիւններով: Երեքին տեսակէտը կարելի է բաժնել երկու մասի – արտաքին՝ ձեւական բնորոշման եւ ներքին՝ ըստ էութեան: Ինչ կը վերաբերի ինտելլիգենցիայի ձեւական բնորոշման, ինտելլիգենցիան դասակարգային է եւ, իբրեւ այդպիսին, ընդհանուր առմամբ բուրժուական: Ինտելլիգենցիայի ըստ էութեան բնորոշումին վերաբերեալ, անիկա դասակարգերու գաղափարախօսն է, որովհետեւ բացի դասակարգային շահերէ ուրիշ շահեր գոյութիւն չունին, իսկ մարդկային գաղափարները կը ծագին դասակարգային շահերէ:

* * *

Սոցիալ-յեղափոխական դպրոցին կողմնակիցները, կը յայտնէ Հ. Տէրտէրեան չորրորդ մասին մէջ, համաձայն չեն մարքսականներու ինտելլիգենցիայի մասին արտայայտուած կարծիքին: Սոցիալ-յեղափոխականներուն համար

ինտելլիգենցիան ընկերային-բարոյական հիմք ունի, ապադասակարգային եւ ապադասային ընկերային խմբակ է, որ կը պաշտպանէ ոչ թէ այս կամ այն դասակարգի ժամանակաւոր եւ մասնաւոր շահերը, այլ ժողովուրդին՝ ընդհանուր, մնայուն շահերը: Անոնք կը գտնեն, որ գաղափարները դասակարգային շահերէ՝ տնտեսութենէն չեն բխիր, այլ գաղափարները գաղափարաբանութեան եւ տնտեսութեան միեւնոյն գործընթացի, միեւնոյն երեսոյթի համահաւասար տարրերն են:³¹ Մէկ խօսքով, գաղափարները չեն բխիր դասակարգային շահերէ, այլ կը գտնուին անոնց հետ գործառական կամ կատարողական (functional) յարաբերութեան մէջ: Հետեւաբար, գոյութիւն ունին արտադասակարգային գաղափարներ եւ արտադասակարգային գաղափարական ինտելլիգենցիա:

Մարքսականներու բացասական վերաբերումը սոցիալ-յեղափոխական դպրոցի հետետողներուն կը բխի անոնց պատմութեան նիւթապաշտական ըմբռնումէն: Իսկ սոցիալ-յեղափոխականներուն համար ներկայ հասարակութեան մէջ ընկերաբանութեան ենթակայական եւ առարկայական պայմաններու փոխազդեցութիւնը փաստօրէն կ'իրականանայ բանուոր դասակարգի եւ քննադատօրէն մտածող անհատներու մէջ գոյութիւն ունեցող սերտ կապով:

* * *

Լաւրովը նոյն տեսակէտը կը յայտ-

³⁰ Նոյնտեղ, էջ 206:

³¹ Նոյնտեղ, էջ 212:

նէ տարբեր եզրեր գործածելով, կը յայտնէ Տէրտէրեան հինգերորդ մասին մէջ: Ենթակայական եւ առարկայական գործօններու փոխադարձ պայմանատրուածութենէն առաջ կու գայ քաղաքակրթութիւն կամ ընկերային զարգացում. բան մը, որ անհնար է առանց քննադատող մտքի գործունէութեան եւ առանց քննադատօրէն մտածող անհատներու միջամտութեան: Այս անհատները կը գործեն ո՛չ թէ իրարմէ անջատ, այլ միացած են եւ կռիւ յայտարարած հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող չարիքներուն դէմ:

* * *

Սակայն ի՞նչ կը հասկնանք ինտելիգենցիա ըսելով, ի վերջոյ հարց կու տայ Տէրտէրեան իր ուսումնասիրութեան վեցերորդ եւ վերջին մասին մէջ: Մինչեւ այսօր տակաւին չկայ միօրինակ ըմբռնում: Ըստ հեղինակին, ինտելիգենցիա ըսելով պէտք է հասկնալ բոլոր մտաւոր աշխատանքով պարապողները: Ինտելիգենցիան չի կազմեր առանձին դասակարգ, որովհետեւ ան չունի տնտեսական հիմք եւ չի մասնակցիր հասարակական տնտեսական կեանքին եւ – ինչ որ գլխատրոն է – ան չունի իրեն հակադիր ընկերային այլ խմբակ մը միանգամայն ներհակ շահերով: Ինտելիգենցիան արտադասակարգային ընկերային խմբակ է բաժնուած տարբեր արհեստներու եւ պաշտօններու: Այդ առումով, ինտելիգենցիան կը բաժնուի երկու մասի – արհեստակցական ինտելիգենցիա, որ կը

ծառայէ միայն իր շահերուն, եւ գաղափարական ինտելիգենցիա, որ կը ծառայէ գաղափարներու: Գաղափարական ինտելիգենցիան ընկերային խըմբակ մըն է, որ իր գործունէութիւնը կը համաձայնեցնէ իր ընկերային-քաղաքական եւ բարոյական գաղափարներուն: Անիկա ոչ մէկ դասակարգի շահերը կը պաշտպանէ, «որովհետեւ այս կամ այն դասակարգի շահերից բարձր է դասում ընդհանուր հասարակական շահերը կամ, ընդհանրապէս, սոցիալական զարգացումը»:³²

Վերջացնելով, հեղինակը կը յայտնէ, թէ ամէն ընկերվարական կուսակցութեան հիմքը պէտք է կազմեն արդիւնաբերական բանուորութիւնը, աշխատատր զիղացիութիւնը եւ առաջադէմ գաղափարական-սոցիալիստական ինտելիգենցիան, եւ անոր գործունէութեան հիմքը պէտք է ըլլան միայն այդ տարրերը»:³³

* * *

«Պսակ»ի վերջին ուսումնասիրութիւնը կը պատկանի Միմոն Վրացեանին՝ «Ֆրանսիական սինդիկալիզմը» խորագրեալ: Ան կը յայտնէ, թէ միջազգային աշխատատրական շարժումը օրէ օր կ'ընդարձակուի: Այդ շարժումին մաս կը կազմէ սինդիկալիզմը, որ Ֆրանսայի մէջ յատկապէս մեծ ազդուկ հանած է եւ դարձած է Ֆրանսայի բանուորութեան մեծ մասին մտաւոր եւ գործնական ղեկավար ուժերէն մէկը:

Երկար ժամանակ սինդիկալիզմի հանդէպ արհամարհական կեցումածք

³² Նոյնտեղ, էջ 222:

³³ Նոյնտեղ, էջ 226:

կար: Տեսաբանները չէին ուզեր ընդունիլ, որ անիկա ընկերվարական շարժումին մաս կը կազմէ: Սակայն այսօր, փոխուած է իրականութիւնը: Անիկա կը վայելէ աշխատատուր զանգուածներու համակրանքը: Գրեթէ բոլոր երկիրներու մէջ զարգացած է սինդիկալիստ շարժում: Սակայն, սինդիկալիզմի օրրանը Ֆրանսան է, «սոցիոլոգիական մեծ փորձերի հայրենիքը»:³⁴

Ի՞նչ շարժառիթներէ ծնունդ առած է սինդիկալիստ շարժումը, դէպի ո՞ր կ'երթայ: Անիկա ո՛չ կանոնաւոր պատմագրութիւն ունի, ոչ ալ հաստատուն տեսութիւն:

Սինդիկալիզմը, այսօր, ընկերվարական մեծ ընտանիքի առանձին բաժանմունքն է ուրոյն ձգտումներով եւ գործելակերպով: Սինդիկալիզմի տեսութեան մասին խօսիլը շատ դժուար է, որովհետեւ անիկա չունի բոլորին կողմէ ընդունուած տեսութիւն: Օրինակ, Սորելը կը յայտնէ, թէ սինդիկալիստները ո՛չ ծրագիր ունին, ոչ ալ մնայուն տեսութիւն. «Իրենց փիլիսոփայական դրութիւնները հանում են ընթացիկ կեանքի բազմազան երեւոյթներէն. միշտ “գործնականը նախորդում է տրամաբանութեան”, թերոհան բոլորում է կեանքի ընթացքից, երէկուայ թերոհան այսօր կարող է հնացած եւ անպետք համարուիլ վաղուան համար»:³⁵

Եթէ սինդիկալիստները չունին հաստատուն եւ ընդհանրական տեսութիւն, ասիկա չի նշանակեր, թէ անոնք չեն աշ-

խատիր ունենալու զայն: Սակայն, ապագայի նկատմամբ ունին անորոշութիւն: «Այսօրուան հակիթը վաղուայ հակից թանգ է»:³⁶

Իւրաքանչիւր սինդիկալական իր դաւանանքը կը սկսի «Վերադարձ դէպի Մարկսը» հրաւերով: Հակառակ անոր, սինդիկալականները կու տան այս վարդապետութեան խիստ եւ հիմնաւերքնադատութիւնը: Սինդիկալականներու եւ ուղղափառ մարքսականներու միջեւ մեծ տարբերութիւն կայ ինչ կը վերաբերի տնտեսական նիւթապաշտութեան: Սինդիկալականներուն մօտ կայ անհատի քննադատող եւ ստեղծագործ միտքի կարելորութիւնը ընկերային զարգացման մէջ: Պատմական գործընթացը արտաքին ուժերու կոյր ու ճակատագրական ընթացքի արդիւնքը չէ, այլ բնական ու ընկերային միջավայրի եւ մարդու գիտակից միջամտութեան համագումար ջանքերու հետեւանք:³⁷

«Արիեստակցական միութիւնը սինդիկալիստներին համար սոցիալական շարժման սկիզբն ու վախճանն է. նրանով է սկսուած սոցիալիզմը, նրա մէջ է աճում, զարգանում եւ նրանով էլ վերջանում է: Սինդիկատն ապագայ հասարակակարգի բջիջն ու նախատիպն է»:³⁸ Պրոլետարիատը արիեստակցական միութիւններու մէջ պետք է կազմակերպուի իբրեւ անկախ եւ առանձնացած ուժ, անհրաժեշտ է որ ծաւալէ եւ խորացնէ իր ներամփոփ յեղափոխական կարողութիւնը: Եւ, իբրեւ այդպի-

³⁴ Նոյնտեղ, էջ 228-229:

³⁵ Նոյնտեղ, էջ 239:

³⁶ Նոյնտեղ, էջ 241:

³⁷ Նոյնտեղ, էջ 245:

³⁸ Նոյնտեղ, էջ 245-246:

³⁹ Նոյնտեղ, էջ 248:

սին, կռիւ պէտք է մղէ ժամանակաւոր եւ մշտական ոստիսներու դէմ:³⁹ Իւրաքանչիւր դասակարգ իրեն յատուկ կազմակերպութիւններ կը ստեղծէ: Բուրժուազիան սկզբնական շրջանին կը խմբուէր համայնքներու մէջ, աւելի ուշ՝ խորհրդարաններու մէջ, որ անոր դասակարգային գործիքն է: Իր կարգին, բանուոր դասակարգը իր զարգացման համար կը մշակէ դասակարգային կռիւին յարմար մարմիններ, օրինակ՝ արհեստակցական միութիւններ:

Պետութիւնը հանրային-իրաւական մարմին է, քաղաքացիին եւ անոր միջեւ կայ իրաւունքներու եւ պարտաւորութիւններու փոխյարաբերութիւն: Արհեստակցական միութիւնը մասնակի-իրաւական կազմակերպութիւն է՝ հիմնուած ազատ համաձայնութեան սկզբունքի վրայ: Պետութիւնը, սակայն, բուրժուական հիմնարկութիւն է, որ կը նուիրագործէ սեփականատիրական իրաւակարգը, անիկա պէտք է կործանի եւ տեղի տայ սինդիկալիզմի առջեւ, որուն նպատակն է «խլել պետութիւնից բանուորական աշխարհին վերաբերող բոլոր գործառնութիւններն եւ յանձնել սինդիկատին»:⁴⁰ Պետութեան ոչնչացումով պէտք է վերանան այն բոլոր հաստատութիւններն ու գործառնութիւնները, որոնք կապուած են անոր հետ: Այդ պատճառով սինդիկալիզմի սլաքները ամէնէն առաջ կ'ուղղուին խորհրդարանին եւ քաղաքականութեան եւ անոնցմով զբաղող ընկերվարական կուսակցութիւններուն:

Ներկայիս քաղաքական ընկերվարութիւնը գործ կ'ունենայ այնպիսի հիմնարկութիւններու հետ, որ կը ծառայեն

տիրող դասակարգերու շահերուն: Այստեղ կը դրուի հայրենիքի գաղափարը եւ ռազմապաշտութեան հարցը: Հայրենասիրութիւնը այն գաղափարներէն է, որուն անունով դարեր շարունակ տիրող դասակարգերը շահագործած են աշխատատրութիւնը: Հայրենիքի գաղափարով է, որ տիրող դասակարգերը կ'արդարացնեն զինուորական պահանջը: Սակայն զինուորութիւնը, որուն վրայ կը ծախսուին միլիոններ եւ միլիառներ, գոյութիւն ունի ոչ թէ հայրենիքի պաշտպանութեան, այլ ներքին եւ արտաքին շուկաներ շահելու, ինչպէս նաեւ աշխատատր դասակարգը հնազանդ պահելու համար: «Ներկայ հասարակակարգի ամենաուժեղ նեցուկը զօրքն է»:⁴¹ Եւ հասկնալի է, որ ինչու սինդիկալիզմը կը կռուի այդ ուժին դէմ:

Սակայն անկարելի է հայրենիքն ու զինուորականութիւնը նոյն նժարին մէջ դնել, միեւնոյն արժէքի երեւոյթները նկատել: Մինչդեռ զինուորականութիւնը կը ծառայէ որոշ դասակարգերու շահերուն եւ խոչընդոտ կը հանդիսանայ ընկերային զարգացման, հայրենիքի գաղափարը աւելի բարձր մարդկային երեւոյթ է: Հայրենասիրութիւնը այնքան հին է, որքան մարդկութիւնը: Անիկա չէ ստեղծուած այս կամ այն դասակարգի հետ եւ, հետեւաբար, կախուած չէ դասակարգերէն:

Սինդիկալիստները իրենց գործունէութեան առաջին իսկ օրէն իբրեւ գործելակերպ կ'ընդունին ընդհանուր գործադուլի գաղափարը եւ ասիկա՝ ի տարբերութիւն ընկերվարականներուն: Աւելի ուշ, այս վերջինները, իրենց կարգին, սկսան ընդհանուր գործադուլի գաղա-

⁴⁰ Նոյնտեղ, էջ 250:

⁴¹ Նոյնտեղ, էջ 254:

փարը որդեգրել իբրև իրենց նպատակներուն հասնելու միջոցի: «Մինդիկալիստական ընդհանուր գործադուլը պրոլետարական կռուի ամենավճռական եւ միակ զենքն է. նա հակադրում է քաղաքական եւ այլ կարգի գործունեություններին. նա մինչեւ անգամ նոյնացում է սոցիալիզմին, ընդհանուր գործադուլը նոյն սոցիալիզմն է»:⁴²

* * *

«Պսակ» ժողովածուի վերջին գրութեան հեղինակն է Սկեպտիկ, որ ծածկանունն է Աւետիս Ահարոնեանի:⁴³ Գրութեան խորագիրն է՝ «Մենութեան մէջ»:

Սկեպտիկ գուիցերիական լեռներու ծոցին մէջ, «այս ցաւագին մեծութեան մէջ», ուր գամած է զինք հիւանդութիւնը, պայքարէ հեռու, կ'արտայայտէ իր մտածումները:

Ահարոնեանի այս գրութիւնը ուսումնասիրութիւն չէ, սակայն տեղադրուած է «Պսակ»ի գիտական բաժինին մէջ, ուսումնասիրութիւններէն ետք. անկազգրական հրապարակագրութիւն է:

Իրաւացի է ժողովածուի խմբագրութիւնը, երբ կը յայտնէ, թէ «հեղինակի մի քանի մտքերին համակարծիք չենք»,⁴⁴ որովհետեւ գրութիւնը բաւական յռետես գաղափարներ կ'արտայայտէ: Նոյն տրամադրութեան ազդեցութեան տակ պէտք է գրուած ըլլայ «Պսակ»ի

առաջին գրութիւնը՝ «Յոգնութիւն («Պարտուածներ» սերիայից)» եւ վերջին գրութիւնը՝ «Մենութեան մէջ (խոհեր)» խորագրեալ: Երկու գրութիւններն ալ, յատկապէս վերջինը, պէտք է գրուած ըլլայ Ատանայի 1909-ի աղէտի ազդեցութեան տակ: «Հեռու, հայրենի աշխարհում [...], ինձ թում է, թէ ծեծում, քաշքշում, կրծոտում, տրորում են Մէկին, որ անգոր ու հնազանդ՝ հեծեծում է, եւ աչքերից թափում են կարմիր կայլակները»:⁴⁵

Կամ՝

«Հայկական ամբողջ պատմութիւնը, իր այնքան ցաւոտ, յաճախ, դաժանօրէն անփառունակ ընթացքում այնպիսի աղտոտ, մինչեւ կեանքի տականքն իջնող ամօթալի էջեր չէ ունեցել, ինչպէս մեր օրերը»:⁴⁶

Կամ՝

«Ա՛հ, ինչպէս կ'ուզէի այս օրերի պատմութիւնը ընդմիշտ ջնջուի հայ ժողովրդի մարտիրոսութեան Մեծ Գըրքից»:⁴⁷

Սկեպտիկ կը գրէ, թէ դատարկութեան մէջ կ'ապրինք: Միտքի եւ հոգիի ներքինիները ամէն օր մաս առ մաս կը փշրեն իտեալը: Ամբոխը չի տեսներ բաց դատարկութիւնը, որովհետեւ ան զբաղած է հարուածելով իր լաւագոյն իղճերը, իր սրբութիւն սրբոցը:

Հայ ժողովուրդը հիմզ դար շարունակ, բարբարոսներու կրունկին տակ փնտռած է իր ինքնութիւնը եւ աչքերը

⁴² Նոյնտեղ, էջ 254:

⁴³ «Ճեմարանի թանգարանին», անդ:

⁴⁴ «Պսակ», անդ, էջ 256:

⁴⁵ Նոյնտեղ:

⁴⁶ Նոյնտեղ, էջ 257:

⁴⁷ Նոյնտեղ:

դարձուցած է դէպի այն կողմը, ուր յոյսի նշոյլ մը փայլած է: Ան թափած է իր ընտրելագոյն զաւակներու արիւնը, որ-պէսզի իրատունք ունենայ իր հայրենի հողին վրայ առանց վախի յօրինէ իր աշխատանքի երգը, եւ բաց ճակատով նայի երկինքին, աշխարհին, արեւուն եւ աստղերուն:

Երբեք չթուցաւ հայ ժողովուրդին եռանդը: Ան հաւատաց, որ սահմանադրական Թուրքիոյ մէջ իրագործուած է իր իտէալը: Սակայն Ատանան եկաւ ցրուելու երջանիկ պատրանքը: Անկէ ետք՝ դատարկութիւնը, անդունդը: Ահա՛ թէ ինչու շուարած ամբոխը սկսաւ վազել անառակներու եւ հոգիի ներքինիներու ետեւէն: Ահա՛ թէ ուր պէտք է փնտռել «այս շշմեցնող դաւերի, մատնութիւնների, ցածութիւնների այս անասելի զարշանքի աղբիւրը, որ պղծում, ապականում է մեր կեանքը [...] ամէն տեղ, ուր հայ կայ»:⁴⁸

Մեծ գաղափարներու աւերածութեանէն ետք, իշխողները միշտ կ'ըլլան գաճաճներն ու ներքինիները: «Եւ մեր կեանքի շատ ասպարէզներում այսօր ներքինիներն են իշխում»:⁴⁹

Մեծ աղէտներէ ետք, ստեղծագործ աշխատանքի փոխարէն սկսած է թշնամանքի համաճարակը: Միսիթարութիւն կ'ըլլայ երբ գտնուի յանցաւոր մը, որուն վրայ կանգ առնէ աւերուած ամբոխի աչքը: «Ահա յանցաւորը», ճչացին միմոսներն ու ներքինիները, ցոյց տալով հայ ընտիր երիտասարդու-

թիւնը, որ խիտ շարքերով ինկած էր ազգի գողգոթայի ճանապարհին: Յանցաւորը կ'իյնայ ոչ թէ հարուածներու տակ, այլ մատնութիւններու եւ ցածութիւններու ձեռքէն: Յանցաւորը ինկած է, «եւ այն ժամանակ կոյր ամբոխը բաց աչքերով կը տեսնէ Անդունդը... սհագին, անծայր դատարկութիւնը, ուր երէկ իտէալն էր, ուր այսօր սարսափն ու մահն է իշխում...»:⁵⁰

Իտէալը, Մեծ իտէալը չկայ: Շատ լայն է բաց թողած տեղը: Ոչ մէկ բան կրնայ լեցնել իտէալին յառաջացուցած մեծ պարապը, ուր կը մխայ ամբողջ ազգի վիրաւոր սիրտը: Ո՞ր են 15-20 տարի առաջուան գործող գաղափարական սերունդի մեծ աւանդութիւնները: «Այս ի՞նչ բարոյական հիւծախտի համաճարակ է, որ քամում է հոգիները...»:⁵¹

Աղէտի առջեւ կանգնած ենք մենք. ժամանակն է սքափուելու:⁵²

* * *

Վերջացնելու համար,

«Պսակ» ժողովածուի խմբագիրը՝ Սիմոն Վրացեան, կը տեղեկացնէ, թէ հրատարակուած գործերէն դուրս խմբագրութիւնը ստացած էր նաեւ այլ գրութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ, որոնք դուրս մնացած են ժողովածուէն: Այսպէս, Յարութիւն Շահրիկեան դրկած էր յօդուած մը Պետտր Կրոպոտկինի անիշխանական տեսութեան մա-

⁴⁸ Նոյնտեղ, էջ 259:

⁴⁹ Նոյնտեղ:

⁵⁰ Նոյնտեղ, էջ 261:

⁵¹ Նոյնտեղ, էջ 263:

⁵² Նոյնտեղ, էջ 264:

սին: Խաչիկ Կարճիկեան գրած է ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը հայկական իրականութեան մասին: Լոյս պիտի ընծայուէր յօրում մը Եղիշէ Թոփչեանի կեանքին ու գործունէութեան մասին: Եւ որքան լաւ պիտի ըլլար եթէ հրատարակուէր, որովհետեւ մինչեւ այսօր անծանօթ կը մնան կարգ մը մանրամասնութիւնները անոր կեանքին (օրինակ՝ ծննդեան թուականը): Սիմոն Վրացեան գրած էր նաեւ յօրում մը՝ «Նալբանդեանի առեղծուածը» խորագրեալ: Վերոյիշեալ բոլոր գրութիւններն ալ զոհ գացած են գրաքննիչի «մողորքին»:⁵³

* * *

Ինչ որ ներկայացուցինք նախորդ էջերուն մէջ ցոյց կու տայ, որ խղճամիտ ուսումնասիրութիւններ են բոլորն ալ: Մեր նպատակը եղաւ պարզապէս ներկայացնել «Պսակ» ժողովածուն, որ, ինչպէս ըսուեցաւ գրութեան սկիզբը, միակն է ամբողջ աշխարհին մէջ: Թէ՛ գրական եւ թէ՛ գիտական բաժիններու

գրութիւններէն ոմանք նոր լոյս կը սփռեն հեղինակներու գործերուն մասին, մանաւանդ որ անոնք նկատի չեն առնուած – բնականաբար – անոնց ամբողջական գործի հրատարակութեան ատեն, ինչպէս եղած է պարագան Ռուբէն Զարդարեանի, Աւետիս Ահարոնեանի, Նիկոլ Աղբալեանի ու Սիմոն Վրացեանի:

«Պսակ»ը հրատարակուած է ի գին մեծ դժուարութիւններու, մանաւանդ՝ նիւթական: Սիմոն Վրացեան համովհոտով տեղեկութիւններ կու տայ այս մասին ալ: Երկուքով, ինք եւ Սիշա Արզումանեանը, այցելութիւններ տուած են մեծահարուստներու, որոնք շատ սիրալիր ընդունած են զիրենք եւ մեծ համակրանքով խօսած են երիտասարդութեան եւ «մեր ձեռնարկին մասին»: «Քաղցր խօսքեր շատ լսեցինք, բայց դրանք քիչ ստացանք. դրանք էր, հոգի հո չէր մեր ուզածը...»:⁵⁴

Մեր առաջարկն է վերատպել «Պսակ»ը, որպէսզի միակը չմնայ ամբողջ տիեզերքի մէջ:

⁵³ Կեանքի ուղիներով, Բ., անդ., էջ 122:

⁵⁴ Նոյնտեղ, էջ 123:

